

Maarsbergen. Van proosdijhuis tot kasteel

Catharina L. van Groningen

Inleiding

Kasteel Maarsbergen is een van de weinige, nog particulier bewoonde grote huizen op de Utrechtse Heuvelrug. De geschiedenis van het huis gaat terug tot 1134. Het werd gebouwd als proosdij van een uithof van de abdij van Berne. In 1656 ging Maarsbergen in particuliere handen over en is dat gebleven tot op de dag van vandaag.

Aan de hand van tekeningen en kaarten vanaf de 17de eeuw is de geschiedenis van het historische gebouw en zijn omgeving gereconstrueerd. Enig bouwhistorisch onderzoek, verricht in 1998, wierp licht op de oudste fysiek aanwezige bouwmassa's en bevestigde verbouwingen die uit historische afbeeldingen konden worden afgeleid. Notariële akten verduidelijkten en preciseerden de verkopen en de inkomsten voor de eigenaars. Boedelinventarissen konden, met uitzondering van die van 1613, echter niet achterhaald worden, zodat de vraag hóe men leefde op Maarsbergen vóór de 20ste eeuw niet kon worden beantwoord. Directe gegevens als bouwbestekken vóór de 20ste eeuw waren evenmin voorhanden. In dat opzicht verschilt Maarsbergen niet van de meeste huizen op de Utrechtse Heuvelrug. In 1882 verwierf de familie Godin de Beaufort Maarsbergen. Zij vernieuwden en verbeterden, evenals hun voorgangers, het huis. Ongelijk aan hun voorgangers zijn die vernieuwingen en contemporaine verbeteringen nadien niet voor een modernere visie op het wonen ingeruild. De historiserende toevoeging van de beide torens dateert van 1930. Hun inrichting is sedertdien nauwelijks gewijzigd. Op dat punt verschilt Maarsbergen wel van de huizen op de Heuvelrug. Het is uniek en uitzonderlijk dat de historische indeling, aankleding én inboedel van een huis bewaard is gebleven, gewaardeerd wordt en nog steeds wordt gebruikt.

Het onderzoek naar de buitenplaats Maarsbergen vond plaats in de eerste maanden van 2002. Er is gebruik gemaakt van literatuur en van archiefbescheiden die berusten in het Huisarchief Maarsbergen, de gemeente Maarn, het Nationaal Archief in Den Haag, Het Utrechts Archief, het Streekarchivariaat Kromme Rijn- Utrechtse Heuvelrug in Wijk bij Duurstede, de gemeentelijke archiefdienst te Amersfoort, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie/Iconografisch Bureau en het Centraal Bureau voor Genealogie, alle in

Den Haag en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. David Vroon was zo vriendelijk gegevens ter beschikking te stellen die hij tijdens zijn onderzoek naar de geschiedenis van het dorp Maarsbergen had verzameld.

De stichting

In 1134 stichtte het kinderloze echtpaar Fulco of Folcold van Berne en zijn vrouw Bescela van Someren het Norbertijner of Praemonstratenserklooster van Berne bij Heusden. Daartoe schonken zij hun kasteel, een versterkt huis in een Maasarm bij Heusden en hun omvangrijke, vrije goederenbezit. Onder die goederen bevond zich onder andere *'Merseberch cum omnibus usibus quos seculo viventes inibi iure optinuerunt'* in het bisdom Utrecht. Aan de stichting van de abdij en de schenking van landerijen is, zoals gebruikelijk, een legende verbonden. Toen ridder Folcold in volle wapenrusting op zijn paard de Maas bij Grave overzwom teneinde aan een achtervolgende vijand te ontsnappen, deed hij de belofte aan God, dat hij, mocht hij dit overleven, zichzelf en al zijn vrije bezittingen in Zijn dienst zou stellen.² Folcold overleefde de zwemtocht en hield zich aan zijn belofte. Uit de schenking kon de abdij van Berne ontstaan.³ Een volgende schenking aan de abdij vond direct na de eerste plaats, namelijk tussen 1134 en 1139 door de Utrechtse bisschop Andries van Cuyk. Dat betrof een deel van het Westerwoud onder Maarn en Maarsbergen ter grootte van tien hoeven land. De eerste abt van Berne, Everardus, stichtte daar één van de zes uithoven⁴ van de abdij, de proosdij Maarsbergen.

Een uithof is een agrarisch bedrijf dat aan een klooster was verbonden en daardoor én daarvoor werd geëxploiteerd. De omvang van een uithof was over het algemeen groter dan die van een gemiddeld middeleeuws boerenbedrijf. Een uithof kon meerdere hoeven onder zich hebben. De geestelijken die een uithof bewoonden hielden zich bezig met het ontginnen van de woeste gronden teneinde daar landbouw te kunnen plegen. In het geval van Maarsbergen betekende dat het bruikbaar en bewerkbaar maken van zowel natte als droge gronden. 'Merse' betekent namelijk weiland of moerasland. Met de 'berg' is de Folcoldusberg bedoeld ten zuiden van het huis. In 1248 komt de naam Folcoldusberg voor het eerst in een acte voor: *'Folkol-*

desberge juxta Mersberge.⁵ De grond was 'savelachtich', een mengsel van klei en zand. Het was een woeste en vrijwel onbewoonde streek waarin de uithof werd gevestigd. Veel bewoners zal het land van Maarsbergen ten tijde van de stichting van de uithof dan ook niet gekend hebben.⁶ De dichtstbijzijnde kerk was die van Doorn, die in de 8ste eeuw was gesticht.

De Maarsbergse uithof was een 'proosdij'. In deze uithof van de abdij van Berne stond namelijk een ter plaatse wonende priester, afkomstig van de abdij, aan het hoofd. Deze werd praepositus of proost genoemd. Naast zijn woonhuis beschikte hij over een eigen kapel die niet afhankelijk was van een parochiekerk. De proost werd door de abt van Berne telkens voor tien jaar aangesteld. Uit de vroegste periode ontbreken de gegevens over proosten, maar vanaf 1348 tot 1623 zijn de namen van veertien proosten bekend.⁷ In 1623 werd de laatste proost, Henricus van Grinsven, door de Staten van Holland en Westfriesland⁸ zijn proosdij ontnomen.

De voornaamste taken van de proost waren het driemaal per week lezen van de mis in de kapel, het toedienen van de sacramenten en het beheer van de goederen.⁹ De functie van proost op de uithof was een begeerde werkkring die bij voorkeur aan leden van de abdij werd toevertrouwd, meestal een priester van rijpere leeftijd, die als abt, prior, subprior of econoom met emeritaat ging.¹⁰ Ver van de moederabdij konden de teugels ook wat meer gevierd worden, hetgeen incidenteel kon leiden tot een weinig voorbeeldige levenswandel. De proosten leefden op de Maarsbergse uithof als heren met daaraan verbonden rechten zoals het jachtrecht. In 1612, ten tijde van de laatste proost, wordt de proosdij zelfs een '*edelmans wooninghe*' genoemd.¹¹

Het bezit

Behalve de gebouwen van de proosdij zelf, bestond het bezit uit 18 à 20 pachthoeven, landbouw-, bos- en heidegronden, zoals de Rumelaar onder Woudenberg ten oosten van Maarsbergen, Altena, Haxfoort, Valkenenge ten zuiden van de Folcoldusberg, een groot heidegebied Derthese (Darthuijsen), alsmede het Zwarte Water (thans De Kom) met de eendenkooi. Inkomsten werden verkregen uit de pachten en tienden van de landerijen en de opbrengst uit hout- en turfverkoop en de eendenkooi.¹² Pachters kregen als regel het land voor zes jaar in pacht. Zij betaalden hun jaarlijkse pacht in twee termijnen, op St. Martinusdag, 11 november en op St. Petrusdag, 22 februari. Daarnaast bestonden nog betalingen in natura als rogge, boekweit, kapoenen en andere hoenders.¹³ Naast inkomsten had Maarsbergen ook nogal wat uitgaven die voor een deel door de pachters moesten worden opgebracht. Uit het derde kwart van de 16de eeuw zijn pachtboeken bewaard gebleven die inzicht geven in wat er in die tijd omging. Zo werden bijvoorbeeld de koeien- en schapehuiden verkocht aan een schoenmaker te Woudenberg die als tegenprestatie schoenen en laarzen aan de proosdij leverde.¹⁴

De omvang en de begrenzing van het bezit leverden bij tijd

en wijle problemen op. In 1248 bemiddelde de Utrechtse bisschop Otto III (bisschop van 1234-1249) bij een geschil over de grond bij de Folcoldusberg tussen de abt van Berne en ridder Gijsbert van Zuilen (Giselbertus de Sulen) die de riddershofstad Zuilenburg bezat aan de Langbroekerwetering. Een nauwkeurige grensbepaling tussen de proosdij van Maarsbergen en het dorpje Thule of Tuil in de parochie van Doorn werd op 25 april 1313 nog eens na een jaren lang slepende kwestie bevestigd.¹⁵ De grenzen tussen de Maarsbergse abdijsgoederen en de grondeigenaren van Maarn (*den erfgenoten van Mandern*) werden in 1411 met grenspalen afgebakend.¹⁶ De Maarsbergse bezittingen lagen nogal verspreid. Om ze beter te kunnen bundelen werd grond geruild en verkocht. In 1189 werd er grond geruild met de proost van Zyfflich bij Nijmegen¹⁷ en in 1274 verkocht de abdijsgrond in Langbroek en Darthuizen aan de Johannieters.¹⁸

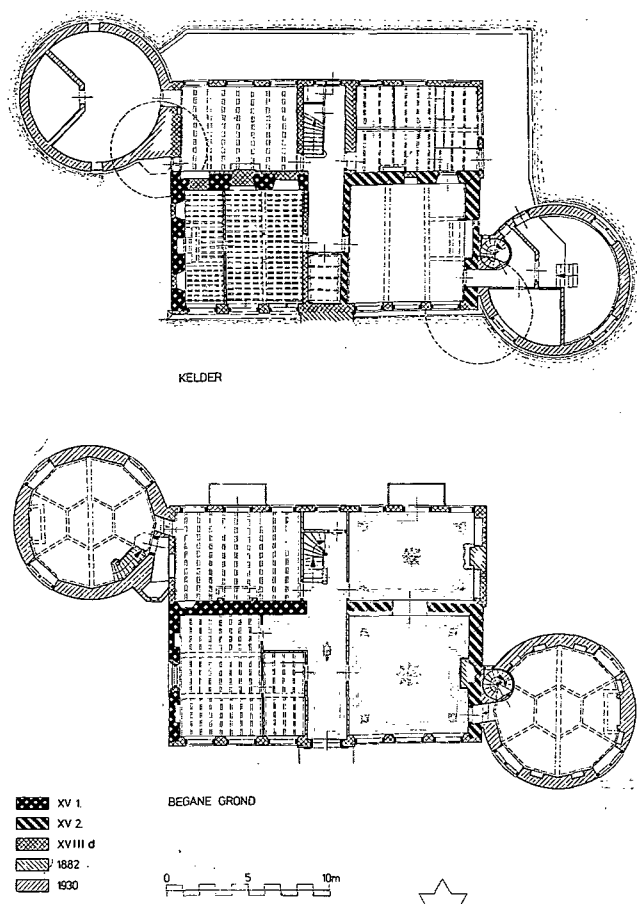
Met de burens kwam het wel eens tot botsingen bij het gebruik van het land. Zo had Everard van Scoenorde in 1348 de heide gemaaid en ontvreemd die aan de proosdij toebehoorde. De officiaal van het hof van Utrecht moest eraan te pas komen om een schikking te treffen waarbij Everard beloofde de abt geen schade meer toe te brengen.¹⁹ In 1561 bleek dat de situatie betreffende het wederrechtelijk plaggen, maaien en begrazen van de proosdijgronden niet veranderd was. Ditmaal was het Dirck Ruysch, heer van Oud-Broekhuysen en Schevichoven, die aanspraak meende te kunnen maken op de heide van Valckeneng. Het kwam weer tot een proces voor het Hof van Utrecht. Achtien getuigen werden gehoord. Na vier jaar volgde de uitspraak die erop neer kwam dat Ruysch de aanspraken op Valckeneng moest laten varen en aan de abt de schade moest vergoeden. Veel heeft het niet geholpen, want zijn zoon ging op dezelfde voet voort.²⁰

Een probleem van andere orde was de jacht. De proost bezat het jachtrecht op de Maarsbergse warande op Valkenenge. Dat werd niet door een ieder gerespecteerd. In 1568 is er een kwestie met de heer van Rijsenburg die wederrechtelijk kwam jagen met zijn fret op konijnen en zelfs na enige aanmaningen van de kant van de jachtopziener, niet van zins was daarmee op te houden. Het verslag van de daarop volgende rechtszaak voor het Doornse gerecht is bewaard gebleven.²¹

De gebouwen van de 12de tot de 17de eeuw

Waarschijnlijk vrij snel na de stichting is de uithof uitgebreid tot een klooster. In 1189 is er namelijk sprake van een '*conventus in Mersberge*'.²² Dat betekent dat er toen in ieder geval een gebouw met voorzieningen voor de eredienst en een verblijf voor de geestelijken geweest moet zijn. Op 23 mei 1218 brandde de proosdij, die inmiddels bestond uit een kerk en enige bijgebouwen tijdens een grote droogte af (*'conflagrata est ecclesia in Mersberch et curia tota, fuit enim siccitas maxima'*).²³ Aangenomen wordt dat de proosdij direct daarna is herbouwd.

Over de lotgevallen van de gebouwen in de 13de en 14de eeuw is verder niets meer bekend. Of het complex weer als klooster

Afb. 3. Maarsbergen, kasteel Maarsbergen. Situatie van het kasteel en plattegronden van de kelder en de bel-etage. Schaal 1:5000 en 1:300. Opgemeten en getekend door A. Viersen, 1997-1998.

Het voorste deel van het huis kwam in twee fasen in de 15de eeuw tot stand. Daarvan rest nog een deel van het muurwerk. Hoewel het huis in de 17de eeuw werd verbouwd, is daar nu weinig meer van terug te vinden. In het laatste kwart van de 18de eeuw werd het huis naar achteren toe met een vleugel uitgebreid. De beide hoektorens, die in ieder geval in 1613 al bestonden, werden gesloopt. In het midden van de 19de eeuw kreeg het huis een neogotische afwerklaag. Na 1882 werd een aantal vertrekken op de begane grond opnieuw gedecoreerd, waarvan onder andere de stucplafonds getuigen. Bij een 'reconstructie' van het kasteel in middeleeuwse vormen in 1930 voegde architect Chr. Van Liempd à cheval twee nieuwe hoektorens toe, om het riddermatige beeld van het kasteel weer terug te krijgen. De torens kwamen niet terug op dezelfde plaats waar zij ooit stonden. Wegens de uitbreiding van het kasteel aan de zuidzijde aan het eind van de 18de eeuw behoorde dat niet meer tot de mogelijkheden. In 1936 werden een paar vertrekken op oud-Hollandse wijze uitgemonsterd met 17de-eeuwse schouwen en betimmeringen in 17de-eeuwse trant.

gebruikt is geweest is best mogelijk, maar niet zeker. In 1430 schrijft een niet nader bekende heer: 'Ic heb verhoert dat in voertiden tot Mersberghe een cloester gheweest heet ende een sonderlinge helige stede'.²⁴ Helaas schrijft hij er niet bij hoe lang dat geleden is dat daar sprake was van een klooster.

In 1429 of 1430 zijn de gebouwen tijdens oorlogshandelingen wederom door brand en roofzucht vernield, of, zoals een scribent meldde: 'alle die huse, die tot Mersberch hoerden, die zijn verbarnt ende vernield ende die bouwinghen siin verwust'. Deze heer stelde vervolgens aan de abt Ygram van Berne voor om de gebouwen en de hoeven weer te doen herbouwen 'mitter hulpe van minen vrienden'. Die herbouw zou dan bestaan uit 'enen dormiter, enen reefter ende all ander husinghe, als enen cloester toebehoert'. Hij zou dat allemaal buiten bezwaar van de schatkist van de abdij van Berne willen laten verrichten, teneinde 'daer danck af te hebben van Gode ende van alleen goeden luden' en 'Gode te eren ende mijnre zielen tot zalicheiden'. Wel bedong hij dat hij dan alle abdijsgoederen in erfpacht zou mogen nemen. Dit aanbod is door de toenmalige abt Ygram (1429-1432) in ernstige overweging genomen, getuige een (twintig jaar latere) aantekening op de rug van het document 'Abbas Ygramus fuit intentionis facere novum monasterium de prepositura nostra in Mersbergh'. De nobele plannen om de uithof weer in een klooster te herscheppen zijn, wegens het onzekere tijdsgewricht, echter niet doorgegaan. De milde geveer is anoniem gebleven. Hoe en in welke omvang de proosdijgoederen nadien zijn herbouwd is niet bekend. In 1444 is er sprake van een 'capelle, huys ende hoff tot Meersberch'.²⁵ Al te klein zal het niet geweest zijn, want de proost werd geacht te allen tijde gasten uit het convent van Berne onderdak te verlenen. In 1485 hebben de gebouwen weer schade opgelopen door gevechten van niet nader omschreven 'Utrechtse troepen'. Dat blijkt uit een regest van 20 februari van dat jaar.²⁶ Het zullen de bekende brandschattingen en plunderingen geweest zijn.

De oudste zichtbare bouwsporen van Maarsbergen die aan het huidige huis zijn terug te vinden bevinden zich aan de rechterzijgevel. Het aangetroffen baksteenformaat bedraagt 25,5-26 x 12-12,5 x 5,5; 10 lagen = 64,5 cm. Hoewel het dateren op het formaat van de baksteen een hachelijke zaak is, is het in dit geval denkbaar, in combinatie met de dikte van het muurwerk en de geschiedenis, dat het muurwerk uit de tweede helft van de 15de eeuw is. Bij het opmeten van het kasteel bleek de dikte van het muurwerk in het linkerdeel van het voorhuis forsler te zijn dan in het rechtergedeelte. De beide gegevens combinerend luidt de conclusie dat het voorste deel van het huis in twee fasen in de 15de eeuw tot stand is gekomen. Eerst het linkerdeel (als woontoren?) en daarna het rechtergedeelte. In deze fase was het huis nog niet van hoektorens voorzien.

De eerste helft van de 16de eeuw was een onrustige tijd voor de proosdij. In augustus 1513 richtten Gelderse troepen in Maarsbergen verwoestingen aan.²⁷ Ooggetuigen meldden 'dattie proestie van Mersberch uutgeslagen is geweest, drie malen verdingt, ende die proest metten laiten gevangen is geweest'.²⁸ Het 'verdingen', het afkopen van plundering en brandschatting en het vrijkopen van de proost en de laten, de pachters, had 700 philipsguldens gekost. Ook hierna zijn de gebouwen weer opgeknapt of herbouwd. De proosten weken

regelmatig uit naar Amersfoort als de Geldersen of rovende en plunderende soldaten de regio weer onveilig maakten. Een rentmeester schrijft wat mismoedig in die tijd: *'Die gelderschen doen als sij altijt gedaen hebben, dair noch eer noch geloof in geweest is dan alle gewalt ende surreptie'*.²⁹ Het afkopen van brandschatting was in september 1543 opgelopen tot 105 goudgulden en twaalf stuivers. Tot vier maal toe had men de Geldersen moeten betalen.³⁰

Na 1572 diende het proosdijhuis van Maarsbergen als toevluchtsoord voor de abt en de geestelijken uit het convent van Berne, omdat dat geplunderd was door de Geuzen. De abt bleef zelfs na terugkeer van de kloosterlingen naar Berne toch nog tot 1581 op Maarsbergen wonen, aangezien Berne door hem niet veilig genoeg geacht werd. Niet dat het in Maarsbergen rustig was. De inwoners werden in die jaren geteisterd door allerlei gewelddaden, lasten en afpersingen van 'die moffen', 'die goesen', 'die van Spaengers' en 'die Duytschen'.³¹ Uit de pachtboeken blijkt dat in 1584 enig herstel heeft plaats gevonden bestaande uit: *'350 ouden steens om de voirste deur ende brug te bemetselen'*.³² Een andere wijziging in de 16de (?) eeuw is het toevoegen geweest van de hoektorens. Uit het bouwhistorisch onderzoek, verricht in 1998, is gebleken dat de torens (vermeld in de inventaris van 1613 en voor het eerst getekend door Aelbert Cuyp omstreeks 1640 en Roelant Roghman in 1646) deels vóór het oude muurwerk stonden, waarbij de 15de-eeuwse bouwmuren gehandhaafd waren. Wanneer die toevoeging heeft plaats gevonden is niet meer na te gaan, maar in ieder geval vóór 1613.

De 17de eeuw

Het gedrag van de laatste proost Hendrik van Grinsven was verre van onberispelijk. Hij stak de opbrengsten van de pacht en het gekapte hout in eigen zak, liet zijn schuldenaars om niet heideplaggen steken waardoor de reguliere pachters benadeeld werden en kwam in verzet tegen zijn superieur. In 1612 werd hij dan ook door de abt berispt en tijdelijk teruggeroepen, overigens niet voor het eerst.³³ Uiteindelijk kwam op 18 april 1613 een akkoord tot stand. Van Grinsven kon op Maarsbergen blijven.³⁴ In het akkoord stond dat Van Grinsven *'zal bewonen het principael huys van Mersberghen mitten hoff binnen de graften'*. Hij moest wel op eigen kosten het onderhoud laten verrichten. Daarnaast had hij het gebruik van *'het bouwhuys ende de bergen met het schuijrtgen bij voorscr. principael huys, ... binnen de graften staende'*. Bij het huis hoorden: *'vier campen lants, gelegen om het huys van Mersberghen. Noch ses mergen lants aen Folcoldus berch. Noch int Vredebroeck, beneden nae Woudenberch, twee hoijmaten mit het Cruijscampgen. Noch den Biesencamp. Noch het Peerdecampgen ende de Duijvencamp, bij voorscr. huijs van Mersberghen gelegen'*.³⁵ Hij kreeg de inkomsten van de eendenkooi, die hij ook moest onderhouden, evenals de watergangen en de wegen bij Maarsbergen. Een interessant gevolg van dat alles was dat op 12 april 1613 een inboedelinventaris is opgemaakt van de goederen te

Maarsbergen. De inventaris van het huis bleef weliswaar in bezit van de abdij, maar Van Grinsven kon die gebruiken. Tot 1623 zou Van Grinsven nog proost zijn. Uit het akkoord blijkt dat het hoofdhuis door een gracht was omgeven en dat het bijbehorende bouwhuis met twee hooibergen en een schuur eveneens binnen een omgrachting lagen. Op de kaart van Justus van Broekhuysen uit 1721 (1716), die hieronder ter sprake komt, wordt de situatie duidelijk: er is een dubbele omgrachting; één direct rond het huis en één om een betrekkelijk groot, rechthoekig stuk, waarbinnen huis, voorburch en tuinen lagen. Sprake van een kapel is er niet meer. In juni 1613 is het huis grondig opgeknapt. Er kwam een bestek aan te pas, gemaakt door timmerman Simon Collet. Wat dat herstel inhield wordt niet vermeld. Een jaar later werd de brug hersteld. Het hout werd aangeleverd door een houtverkoper uit Amersfoort. Daarna volgde het repareren van de ramen en het lekkende dak.³⁶

De boedelinventaris van 1613

De inventarislijst van 12 april 1613³⁷ geeft niet alleen een opsomming van de aanwezige meubelen en gebruiksvoorwerpen, maar ook de benamingen van de vertrekken waarin zij zich bevonden. Op basis daarvan kan de indeling van het toenmalige huis worden gereconstrueerd. Die zou als volgt geweest kunnen zijn. Het rechthoekige blok met inmiddels twee diagonaal geplaatste torens op de zuidoost- en de noordwesthoek had een souterrain of kelder, een bel-etage, een eerste verdieping en een kapverdieping. In de kelder van twee vertrekken was de keuken opgenomen. De bel-etage kende een simpele indeling met twee grote vertrekken, misschien door een gang gescheiden die naar de traptoren tegen de achtergevel liep. Een van de grote kamers was de 'voorsadel' (voorzaal), de andere was als 'salet' (een kleine zaal) in gebruik. Deze vertrekken waren verwarmbaar. De ruimte in de zuidoostoren deed dienst als 'stove', eveneens een te verwarmen vertrek, de andere torenkamer achter het salet werd als kantoor benut. De eerste verdieping was in vier vertrekken onderverdeeld die geen specifieke benamingen droegen, maar die, gezien de aanwezigheid van 'beddestees' en 'koetsen' tevens als slaapvertrekken dienst deden, gebruikelijk tot halverwege de 17de eeuw. De torenkamers voor en achter herbergden meubels en schilderijen. Waarschijnlijk bevonden zich op zolder alleen enige slaappleatsen.

De inventaris was bescheiden. Nu was het toenmalige Maarsbergen niet groot, maar men moet zich tevens rekenschap geven van het feit dat de persoonlijke bezittingen van de bewoners als lijfgoed, zilver en boeken niet op de lijsten zijn genoteerd. Toch kan een aantal zaken uit de sobere inventaris opgemaakt worden. De verlichting geschiedde door kaarsen. In geen van de kamers worden lichtkronen of olielampen vermeld. In de keuken stond een aantal kandelaars. Veel waren er niet op het huis. In totaal was er sprake van zes koperen kandelaars waarvan vier met 'pijpen' en twee met 'pinnen'. Voor de sanitaire voorzieningen was men aangewezen op

(tinnen) pis- en waterpotten. 'Beneden in den kelder oft keuken' werd gekookt. Drie braadspitten, ijzers en vuurbokken met de daarbij horende tangen en halen om de potten aan te hangen maken duidelijk dat het een keuken van formaat is geweest. Zij was ruimschoots voorzien van kookgerei, van koper en van ijzer. Daarnaast was de kelder de plaats waar het 'serviesgoed' bewaard werd, in dit geval werden uitsluitend tinnen schotels, zoutvaten, kroezen en borden van verschillende afmetingen genoemd. Van zilver, glaswerk of linnengoed wordt, evenmin als eetgerei, melding gemaakt. Ook ontbreekt de vermelding van houten en aardewerken voorwerpen, die wegens hun geringe waarde mogelijk niet zijn geïnventariseerd.

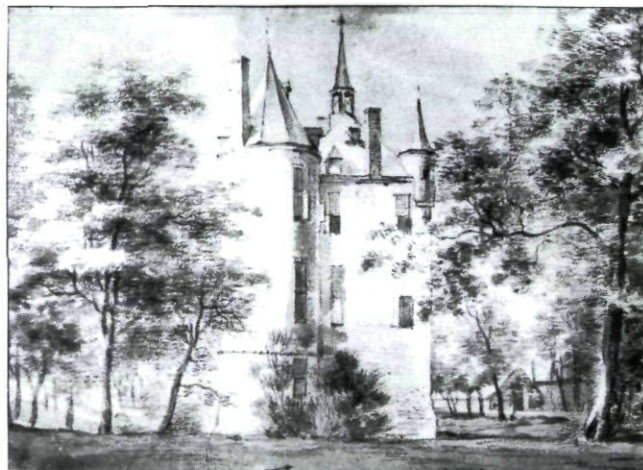
De vertrekken op de bel-etage en de verdieping waren goed gemeubileerd. De vensters zullen met luiken afgesloten zijn, zodat gordijnen daar niet nodig waren. Die maakten wel deel uit van de slaapplaats, de koetse. In meer dan de helft van de vertrekken stond een koetse van screijnhoudt, behangen met (rode) gordijnen en een val, rabat of omloop genoemd. In de koetse lag het beddengoed, bestaande uit een matras (bedde), een peluw, kussens en gevoerde of ongevoerde rode dekens. Als decoratie van de vertrekken worden alleen schilderijen en kaarten vermeld. Veel schilderijen waren er niet. De vier evangelisten waren (uiteraard) vertegenwoordigd, verdeeld over verschillende kamers. De portretten van twee voorgangers van Van Grinsven, de een staat afgebeeld met St. Anna en de ander op een drieluik met de kruisiging en de H. Folcoldus, hingen in de voorkamer. De betrekkelijk kleine stove, het verwarmde vertrek in de achterste toren, had wel zes schilderijen waarvan drie met de afbeelding van Susanna. Kennelijk had de proost (of de abt van Berne) een voorkeur voor Susanna, want haar beeltenis hing ook in de salet: *eene groote schilderije in lijsten van Susanna*. De salet was de mooiste kamer en tevens de plaats van samenkomst. Het is een van de kamers waar geen koetse stond, maar wel twee eiken tafels (*d'een uuyttreckende ende d'ander nyet*) met groene tafelkleden en zes zitbanken met kussens, die zelfs gebloemd of geruit waren. Bovendien stond er een ingelegd buffet. Opmerkelijk is hier de vermelding van twee kaarten: een van de Nederlanden en de ander van Utrecht. Alle kamers hadden tafels en banken, meest van eikenhout. Alleen in de ruimte die als kantoor werd gebruikt (*In den toren achter het Salet*) stond een notenhouten kantoortafel.

Afbeeldingen van het huis in de eerste helft van de 17de eeuw

Aelbert Cuyp tekende omstreeks 1640 tijdens een reis door de provincie Utrecht Maarsbergen vanuit het zuiden. Roelant Roghman tekende de proosdij in 1646 vanuit het oosten.³⁸ Wij zien het rechthoekige gebouw met onderhuis, bel-etage, eerste verdieping en een zolderverdieping met dakkapellen, met op de daknok van het schilddak een torentje met luiklok. Op de zuidoosthoek staat een forse toren met veelzijdige spits ook met onderhuis, twee verdiepingen en een kap. Op de zuidwest- en de noordoosthoek van het gebouw is een arkel-torentje weergegeven. Dat er aan de andere zijde van het kas-

Afb. 4. Gezicht op Maarsbergen door Aelbert Cuyp. Tekening in zwart krijt, gewassen in grijs, oker, geel en blauw, 187 x 303 mm, Graphische Sammlung Albertina, Wenen inv. nr. 8755.

Afb. 5. Het huis Maarsbergen van de oostzijde gezien. Tekening door Roelant Roghman uit 1646. Tekening in zwart krijt, penseel in grijs, 245 x 350 mm, particuliere collectie. Aan de noordzijde is een bouwhuis met hooiberg tussen de bomen zichtbaar. Midden onder de tekening is een noordpijl weergegeven.

teel ook een grote hoektoren stond, is alleen op de tekening van Cuyp te zien. Op de tekeningen van Cuyp en Roghman staan drie schoorstenen weergegeven, twee aan de korte zijden en een midden op het dak. Aangezien Cuyp het huis vanuit het zuiden tekende, is bij hem de hoge schoorsteen midden op het dak duidelijk zichtbaar. Bij Roghman valt die weg achter het dak van de toren. Cuyp tekent de traptoren aan de achterzijde niet, terwijl die er wel was.

De proosdij na de overname door de Staten van Holland en Westfriesland in 1623

Toen in april 1621 het Twaalfjarig Bestand ten einde was, begonnen opnieuw de aanslagen op geestelijke en andere goederen. Tot dan toe had de abdij van Berne confiscatie door de Staten van Holland en Westfriesland weten te voorkomen door een sterke lobby in Brussel bij de vertegenwoor-

Afb. 6. Samuel de Marez, heer van Maarsbergen. Portret door B. van der Helst uit 1661. Olieverf op doek, 132 x 112 cm., gesign. en gedat. links onder. Particuliere collectie. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

diger van de Infante Isabel Clara Eugenia en in Den Haag bij de griffier van prins Maurits. In 1622 mondden die onderhandelingen uit in een provisioneel akkoord waarbij van confiscatie door de Staten zou worden afgezien. Desondanks werd door de Staten in september 1623 het goed Maarsbergen voor tien jaar in admodiatie (een vorm van pacht) gegeven aan Nicolaes van Bouchorst, heer van Noordwijk en Wimmenum, onder de voorwaarde dat hij de goederen buiten confiscatie zou houden.³⁹ De Staten overwogen hem een jaar later Maarsbergen zelfs in eigendom te geven, mits zij een gelijkwaardige hoeveelheid aan landerijen in de provincie Holland daarvoor in ruil kregen. Een en ander werd bedongen zonder medeweten van de abt van Berne, die nog steeds de hoop koesterde op teruggave van zijn goederen. Van Bouchorst voldeed niet aan de vereiste van grondruil. De abt werd uiteindelijk in 1643 door de Staten weer in het vrije gebruik van al zijn goederen hersteld! De erfgenamen van de oude heer van Wimmenum hadden het huis deerlijk laten vervallen, evenals de eendenkooi en de boomgaard. Zij stonden zonder enige problemen de bezittingen aan de abt van Berne af toen bleek dat zij niet voor het herstel hoefden op te draaien. De proosdij werd vervolgens door de abdij voor negen jaar in admodiatie afgestaan aan een zekere Abraham Tacq die het 'voorscr. huijs ende de geheele geruïneerde ende ontramponeerde partije' weer in orde zou brengen. Ook Tacq hield zich niet aan zijn belofte. De tekening van Roelant Roghman van 1646 laat zien dat het huis in een verwaarloosde staat

Afb. 7. Margaretha Trip. Portret door B. van der Helst uit 1661. Olieverf op doek, 132 x 112 cm., gesign. en gedat. links onder. Particuliere collectie. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

verkeerde. Binnen de termijn dat Tacq admodiateur was volgde in 1648 de confiscatie van alle goederen van Berne door de Staten van Holland en Westfriesland.⁴⁰ Dit betekende het definitieve einde van Maarsbergen als proosdij en maakte de weg vrij voor particuliere bewoning.

De verkoop in 1656. De periode De Marez

Na het midden van de 17de eeuw onderging het huis Maarsbergen in twee opzichten een aanzienlijke verandering. Het kreeg voor het eerst een particuliere eigenaar en het werd verbouwd.

Op 18 april 1656 hadden de Staten van Holland en Westfriesland de voormalige proosdijgoederen en de gerechtigheid van Maarn en Maarsbergen uiteindelijk verkocht voor 85.000 pond (90.000 gulden) aan de koopman, Samuel de Marez (1629-1691).⁴¹ De verkoop van de goederen vond plaats in vier kavels. De Marez kocht ze alle vier, in totaal 1496 morgen en 112 roeden land (ongeveer 1300 ha).⁴²

De Marez was geboortig uit Amsterdam en had in 1659 de Amsterdamse Margaretha Trip gehuwd, dochter van Louis Trip die in 1674, 1676 en 1679 burgemeester van Amsterdam was. Bij de aankoop van Maarsbergen was De Marez al geïncorporeerd in het Utrechtse. Hij was Domheer en geëligende ter vergadering van de Staten van Utrecht. Na 1667 bezat hij een huis aan het Janskerkhof 13 te Utrecht.⁴³ Hij liet voor een aanzienlijk bedrag, f200.000,—, het proosdijhuis verbouwen

Afb. 8. Deels 17de-eeuwse grenenhouten kapconstructie op de vliering van het voorste gedeelte van het huis. Foto RDMZ, 2003.

en het park veranderen.⁴⁴ Bij die gelegenheid kwam onder andere de huidige kap met hoekschoorstenen boven de voorste vleugel tot stand. De 17de-eeuwse grenenhouten kap met enkelvoudige jukken is grotendeels bewaard gebleven. Over de aard van de verdere veranderingen zijn wij niet nader geïnformeerd.

De Staten van Utrecht erkenden in 1676 het recht voor de heer van Maarsbergen alle ongeden (belastinggeden in de ruimste zin des woords, maar voornamelijk gebruiksbelasting) van Maarn en Maarsbergen te mogen innen en de schout te mogen benoemen. Door gunstig te beschikken op Marez' verzoek hadden de Staten stilzwijgend de buurschappen Maarn en Maarsbergen tot ambachtsheerlijkheden gepromoveerd en was De Marez ambachtsheer ervan geworden. In 1710 verkregen Margaretha Trip, Vrouwe van Maarsbergen en haar erfgenamen het recht een secretaris aan te stellen en in 1714 werd de ambachtsheerlijkheid Maarn en Maarsbergen losgemaakt van de ambachtsheerlijkheid Leusden waarmee zij tot dan verbonden was.⁴⁵

Afbeeldingen van het huis tussen 1675 en 1750

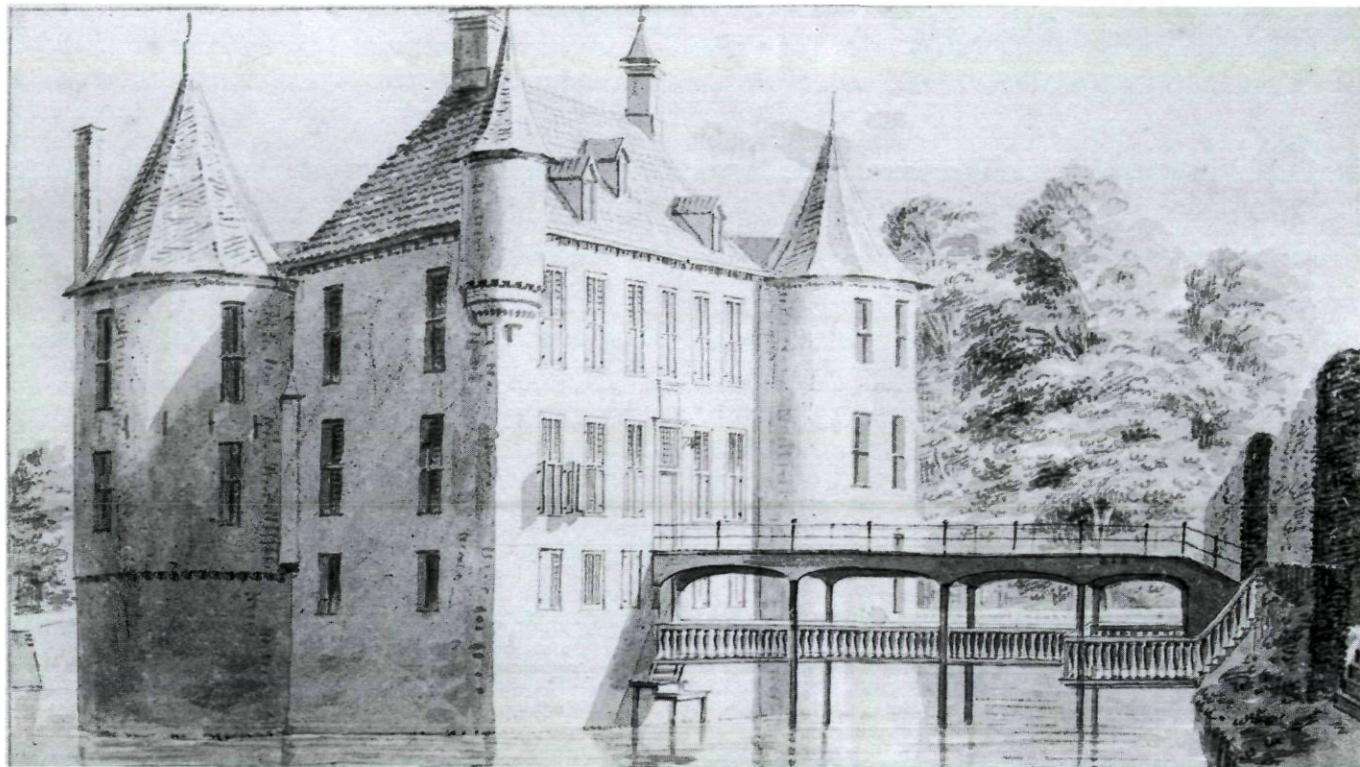
Hoe het huis na de verbouwing van De Marez eruit zag valt op te maken uit het olieverfschilderij van Allard van Everdingen vanuit het zuiden uit omstreeks 1675 dat zich op het huis bevindt en uit een tekening van Anthonie (van) Waterloo, vervaardigd tussen 1675 en 1690.⁴⁶ Wanneer men beide ver-

gelijkt met de tekeningen van Cuyp en Roghman zijn de meest in het oog springende aspecten de verandering van de kap, het verschijnen van twee schoorstenen op de hoeken van daknok en het verdwijnen van de dakruiter. Op het schilderij van Allard van Everdingen zijn twee lage witgepleisterde bouwwerkjes onder tentdak afgebeeld op een staander, direct achter het huis. Het zijn duiventillen. Verdere details vallen niet te zien op bovengenoemde afbeeldingen. Beide kunstenaars geven het huis weer in het weidse landschap.

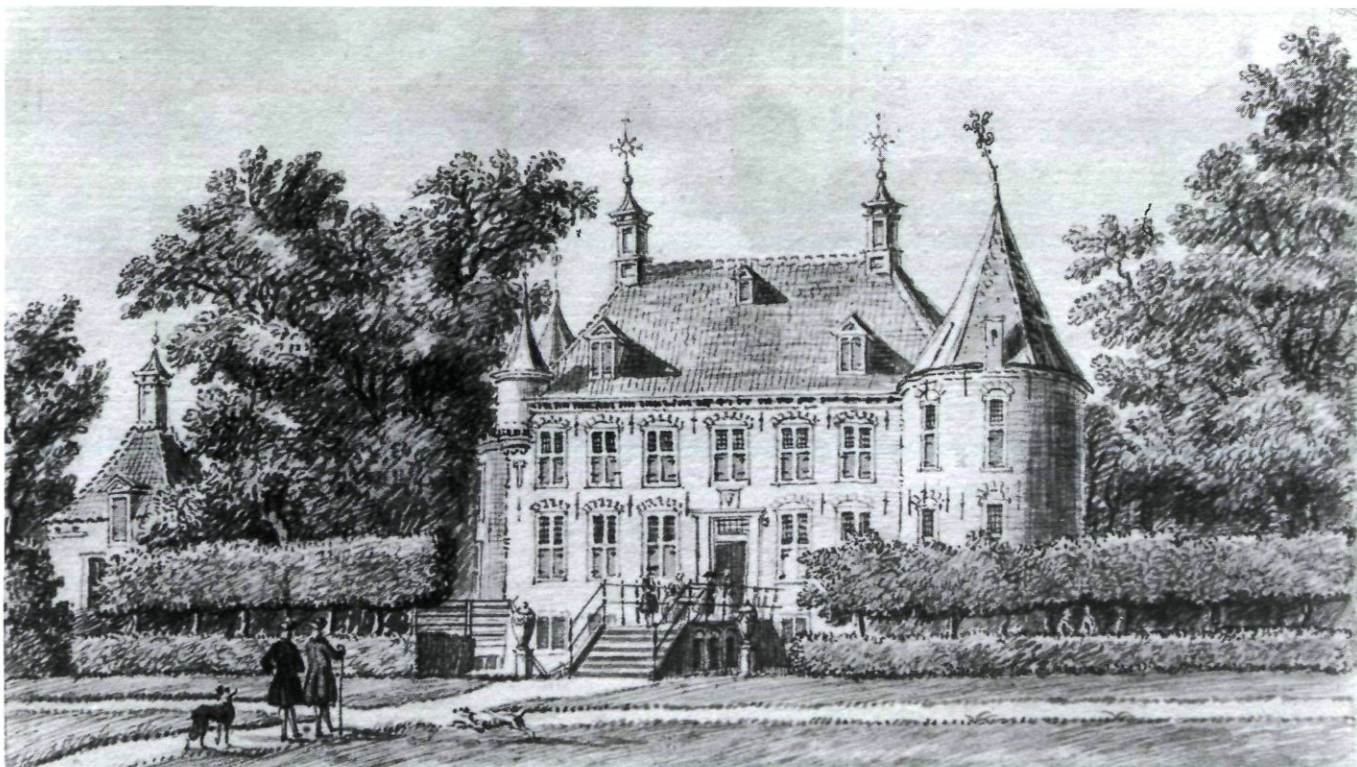
Een aantal 18de-eeuwse tekeningen geeft ons een gedetailleerder inzicht in de opbouw en het uiterlijk van het huis. Het zijn tekeningen van C. Pronk en L.P. Serrurier naar Pronk uit 1731 van voor- en achterzijde,⁴⁷ twee tekeningen van Paulus van Liender uit 1750 van de achterkant⁴⁸ en een van Jan de Beijer uit 1749 van de voorkant.⁴⁹ In de bijna negentig jaar die zit tussen de tekeningen van Roghman en Pronk blijken er, indien men uitgaat van een aanvaardbare topografische betrouwbaarheid van beide artiesten, veranderingen aan het exterieur plaats te hebben gehad. De vergelijking tussen de beide tekeningen gaat overigens niet helemaal op omdat zij vanuit een iets andere hoek beschouwd zijn. Desondanks kan men zien dat er, naast de reeds eerder vermelde veranderingen aan het dak, in de onderste bouwlaag van de oostgevel (de kelderverdieping) twee smalle kloostervensters bijgekomen zijn. Het venster in de onderverdieping van de toren is bij Pronk verdwenen. Van de grote zuidoostoren en het arkelorentje op de noordoost-

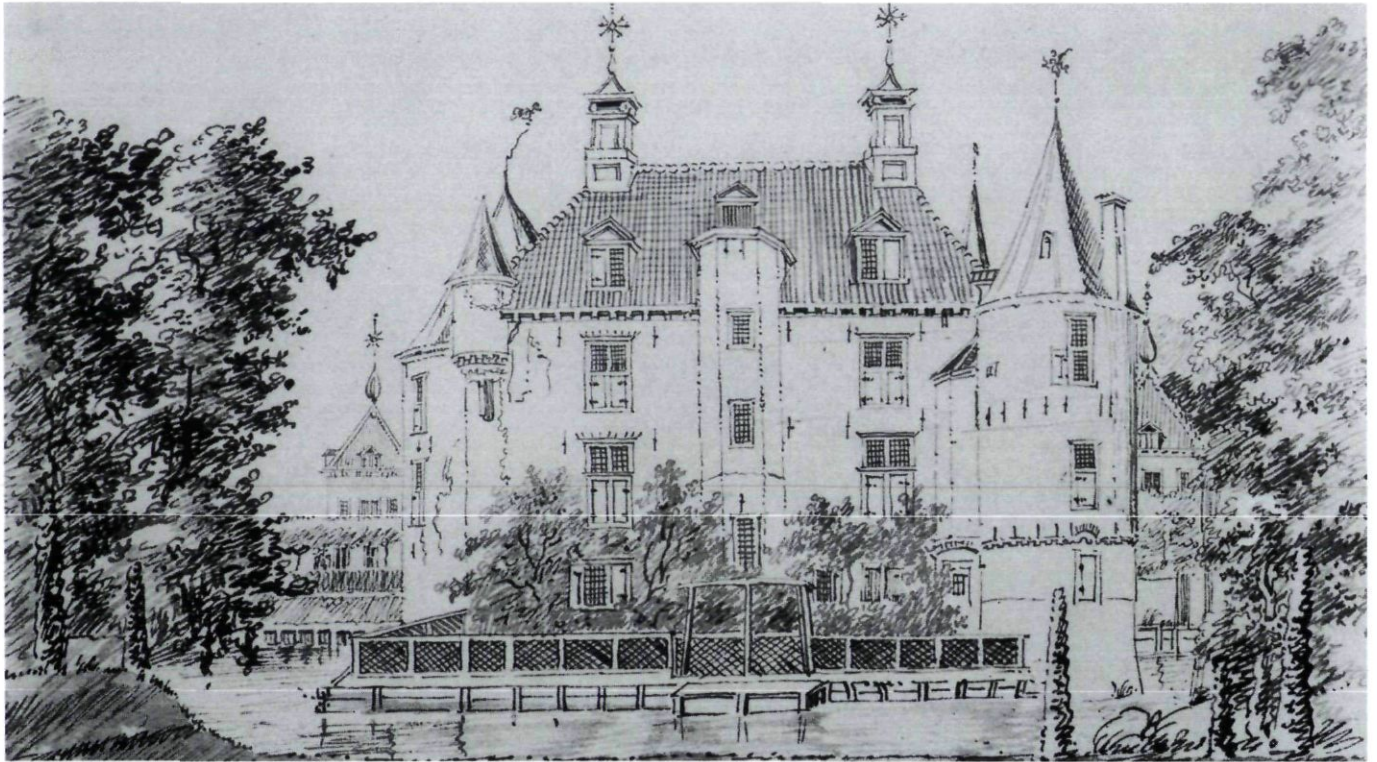
Afb. 10. Tekening in zwart krijt en houtskool, met grijs gewassen, 254-407 mm. Particuliere collectie. De tekening van Anthonie van Waterloo (Lille 1610-1690 Utrecht) is gemaakt ná het schilderij van Van Everdingen. Van Waterloo geeft een verdere ontwikkeling van het poortgebouw weer. Aangezien Van Waterloo in 1690 overleed moet de tekening gedateerd worden tussen 1675 en 1690. Foto Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage.

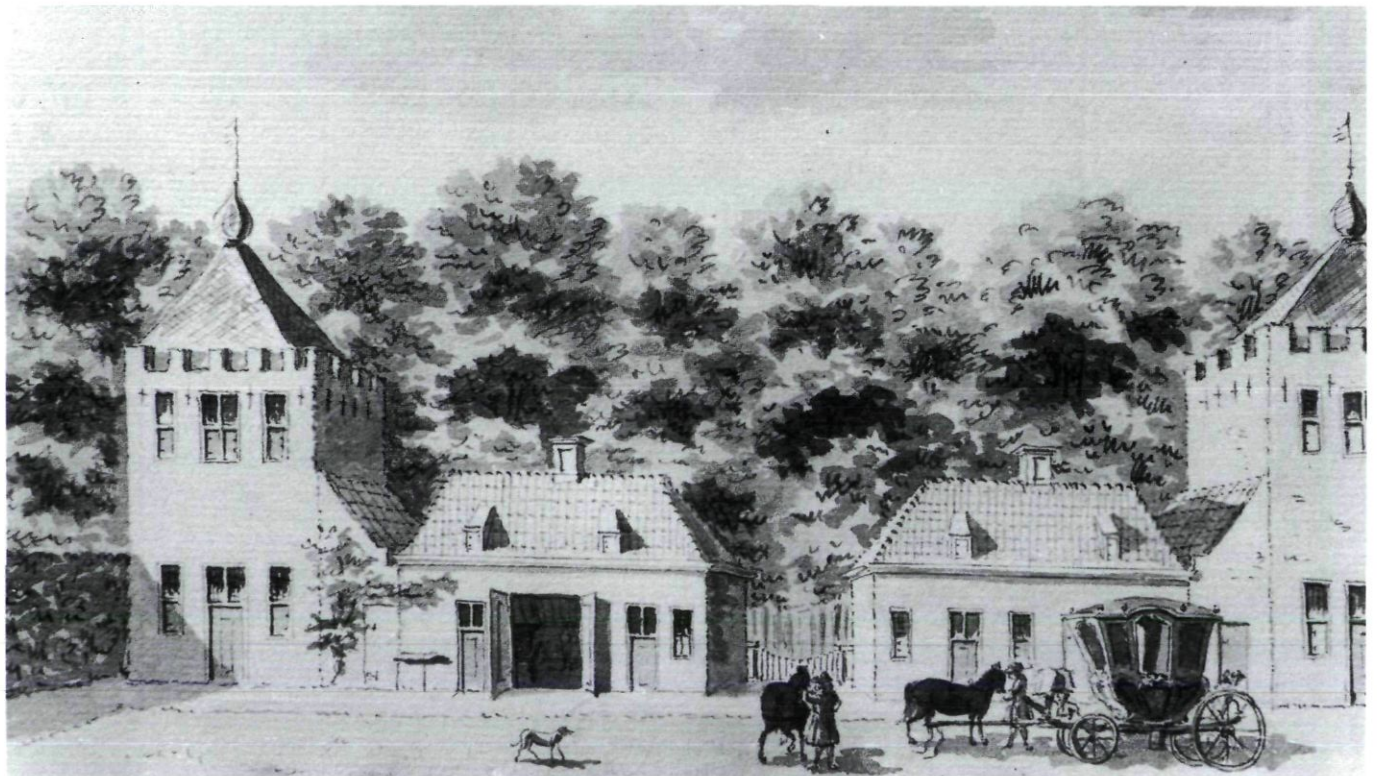
Afb. 11. 'Maasbergen', gewassen pentekening door Cornelis Pronk uit 1731, Rijksprentenkabinet te Amsterdam, inv. nr. 2994.

Afb. 12. t Huys Maasbergen den 24. Septemb. 1749', tekening door Jan de Beijer, 114x174 mm, geduid en gedateerd op de achterzijde, HUA, inv. nr. TA 1579-1.

Afb. 13. 'Het Huijs Maarsbergen 15 Julij 1750', HUA, TA 1580. Voorstudie van de achterzijde van het huis door Van Liender voor een uitgewerkte tekening in het Rijksprentenkabinet, inv. nr. 4409.

Afb. 14. Tekening van de bijgebouwen. L.P. Serrurier naar Pronk 1731, HUA, inv. nr. 1577.

hoek zijn de dakkapellen verdwenen. De gracht is uitgebaggerd en staat vol water. Vanaf de voorburcht leidt een dubbele vaste brug naar het huis. Vanaf de onderste brug, bestemd voor het personeel, kon men via een trapje het water bereiken om de was te doen. Veel details geeft Pronk niet. Daarvoor moeten wij bij De Beijer zijn. Dan blijkt de voorgevel zes gevelopeningen te hebben, voorzien van kruiskozijnen met geblokte ontlastingsbogen en met luiken voor de onderste vensters. De ingangspartij is met een hoofdgestel omlijst. Boven de voordeur met bovenlicht is een wapenstein te zien.⁵⁰ Op de schoorstenen en torenspitsen staan ijzeren versieringen. De dubbele brug is van baksteen opgemetseld.

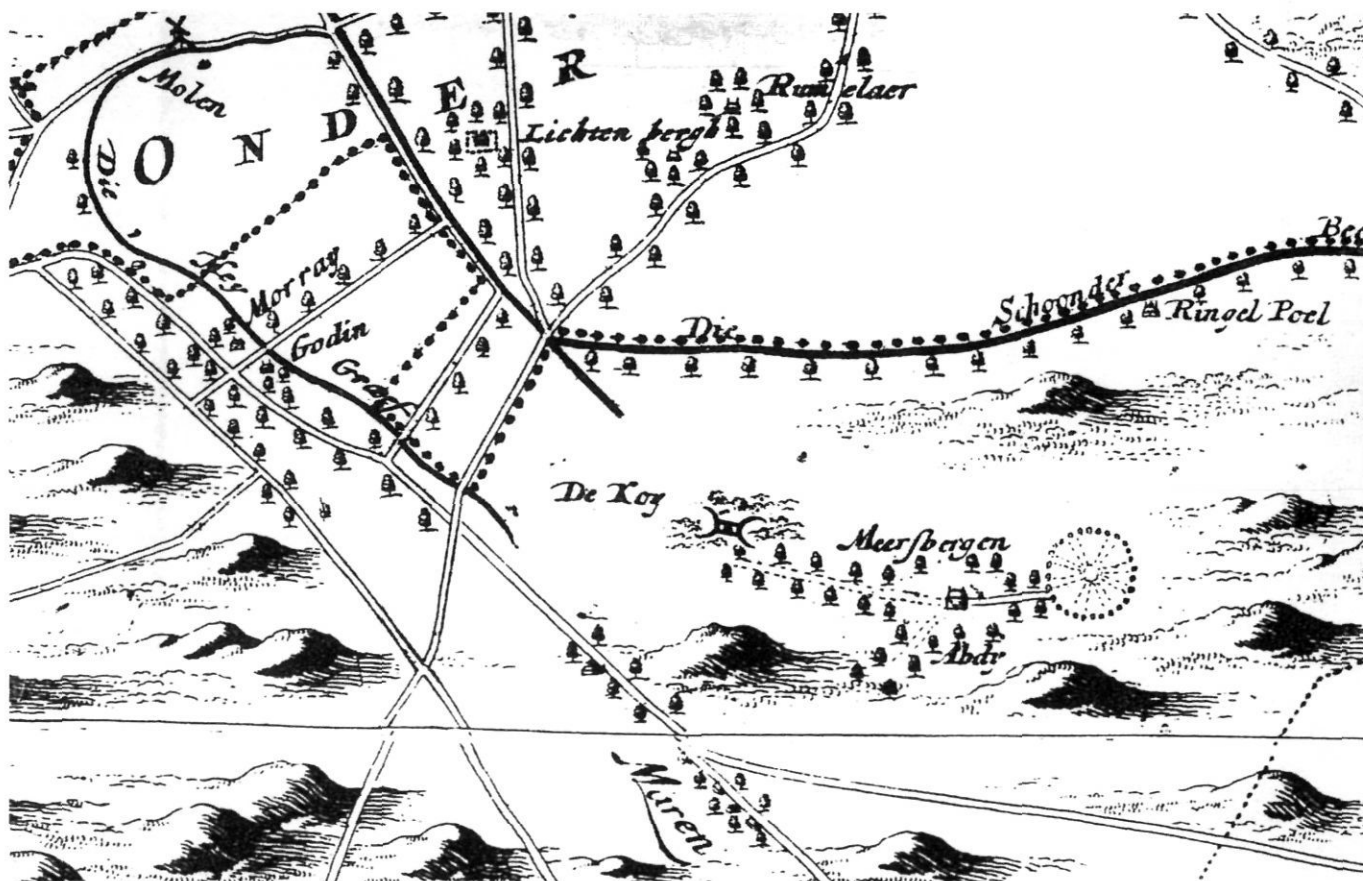
Een opmerkelijk onderwerp op deze tekening is het bouwwerkje onder tentdak links van het huis. Op geen van de andere tekeningen komt dat op die plaats voor, ook niet op laat 17de-eeuwse overzichten en de (hierna te bespreken) plattegrond van Van Broekhuysen uit 1721 (1716). Het doet nog het meest denken aan een van de eindpaviljoens van het poortgebouw vóór het kasteel, dat vanaf het standpunt van De Beijer trouwens niet te zien was. Heeft hij zich een topografische vrijheid gepermitteerd?

Informatie over de achterzijde van het huis valt te verkrijgen van de twee tekeningen uit 1750 door Paulus van Liender. Op de zuidoosthoek heeft het huis een forse hoektoren, op de

zuidwesthoek een uitkragend arkelorentje. Midden tegen de achtergevel staat een veelzijdig uitgebouwde traptoren. Ter weerszijde bevindt zich op elke verdieping een kruisvenster. In de hoek tussen de toren op de zuidoosthoek en de achtergevel is een uitgebouwde secreetkoker te zien. In het dakvlak zijn drie dakkapellen aangebracht. Aan de achterzijde was nog ruimte voor een kleine tuin waarin wat bomen groeien. L.P. Serrurier maakte een tekening naar een origineel van Cornelis Pronk uit 1731.⁵¹ Er zijn geen vermeldenswaardige verschillen tussen de diverse afbeeldingen.

De bijgebouwen in de 17de en 18de eeuw

Aan de noordkant van het huis lag buiten de binnenste gracht en binnen de buitengracht de voorburcht. In 1613 bevonden zich daar *'het bouwhuys ende de bergen met het schuijrtgen bij voorscr. principael huys binnen de grafen staende'*. Roghman tekende daar duidelijk een boerderij met hooiberg. Ten tijde van De Marez blijkt intussen vóór het huis een gebouw te staan onder een rood pannendak met een doorgang in het midden, althans dat is wat het schilderij van Van Everdingen laat zien. De boerderij aan de noordkant is ook nog aanwezig. Bij Anthonie van Waterloo, die zijn standpunt iets anders gekozen heeft, zien wij het hele voorgebouw: een

Afb. 15. Detail uit de Nieuwe Kaart van den Lande van Utrecht etc. door Bernard de Roy, 1696.

langgerekt bouwlichaam met paviljoens onder tentdak op de hoeken en een kleine toren boven de onderdoorgang. De paviljoens zijn nieuw. Die geeft Van Everdingen nog niet weer. Op de tekeningen van Paulus van Liender zijn alleen de eindpaviljoens met tentdak te zien. In de collectie van Het Utrechts Archief bevindt zich een tekening van de bijgebouwen door L.P. Serrurier uit 1731 naar Cornelis Pronk.⁵² Zeer betrouwbaar is Serrurier doorgaans niet, hoewel hij de voor- en achterzijde van het huis vrij nauwkeurig naar de tekening van Pronk kopieerde. De verblijfplaats van het origineel van Pronk van de bijgebouwen is niet bekend. Er valt dus niet na te gaan of Serrurier zijn fantasie heeft kunnen beteugelen. Hij tekent twee bouwlichamen met hoekpaviljoens. De middendoorgang tussen beide is met een hek afgesloten. De poort met torentje is verdwenen. De kantelen van de hoekpaviljoens lijken een eigen interpretatie van Serrurier te zijn. Noch Van Waterloo, noch Van Liender geven dat aan.

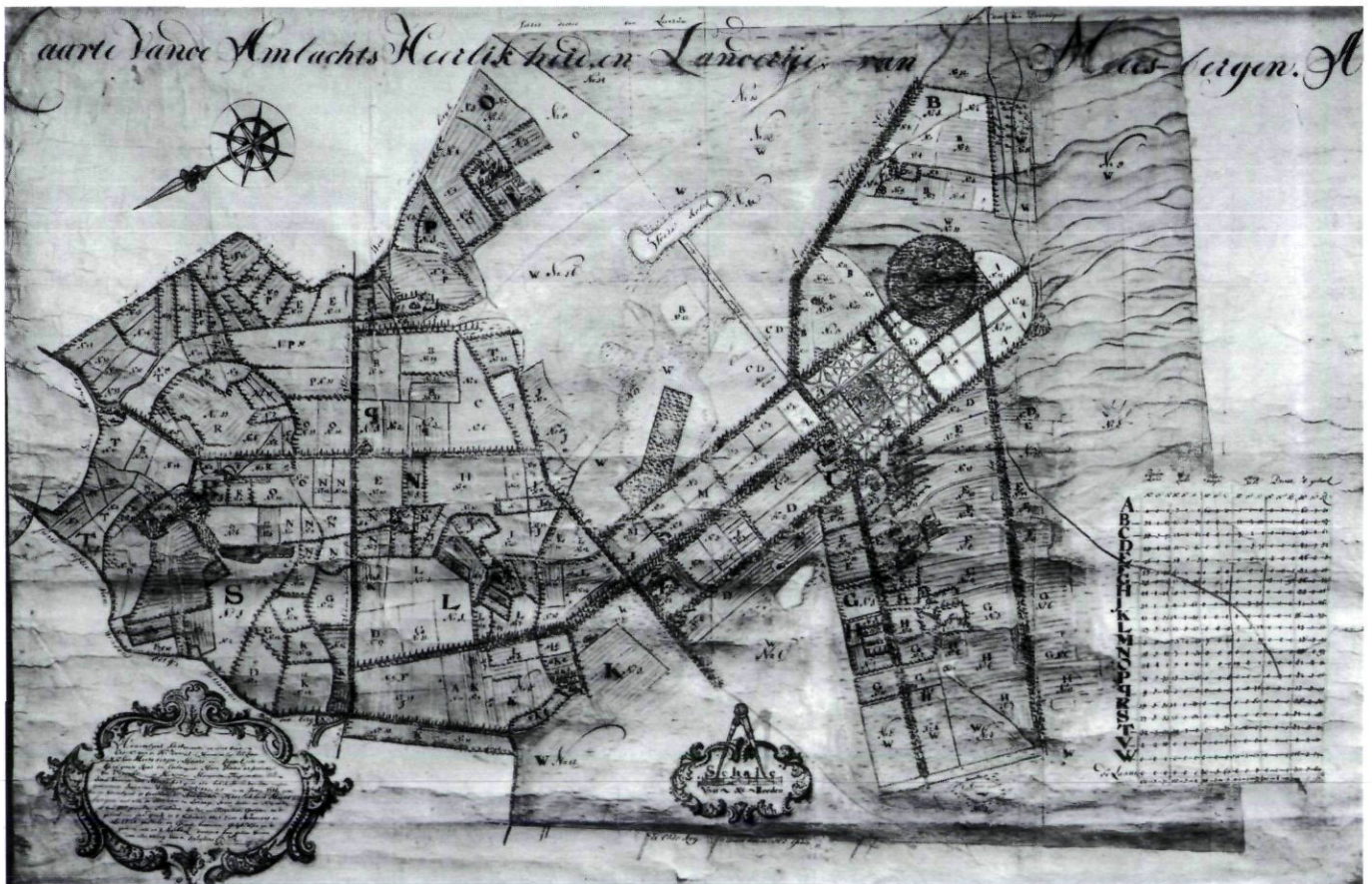
De omgeving van het kasteel in de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw

Over de omgeving van het kasteel in de 17de en 18de eeuw worden wij geïnformeerd door de tekening van Cuyp, het

schilderij van Van Everdingen en de tekening van Anthonie van Waterloo. Landmeter Bernard de Roy⁵³ vervaardigde in 1696 een kaart van dit gebied. Tenslotte bestaat er een landmeterskaart van Justus van Broekhuysen uit 1721 (1716).⁵⁴

Op de afbeelding van Cuyp ligt het huis in een woeste, door hoogten en laagten, bomen en waterpartijen gedomineerde, omgeving. Van enige aanleg is in 1640 geen sprake. Het schilderij van Van Everdingen geeft veel meer duidelijkheid over de situatie ter plaatse. Hij geeft vanaf het zuiden een zicht op de met struiken en heide begroeide Folcoldusberg met in de verte het cultuurlandschap waarin het huis Maarsbergen en bijgebouwen liggen. Halverwege het huis en de horizon is de eendenkooi weergegeven. Rond het huis is inmiddels sprake van een regelmatige tuinaanleg.

Na 1675 is de aanleg iets veranderd getuige de opmeting van Justus van Broekhuysen van 1721 (1716). De zijassen zijn in noordwaartse richting doorgetrokken. De woeste Folcoldusberg is inmiddels onderdeel van de tuinaanleg geworden, met hout beplant en voorzien van drie concentrische cirkels, doorsneden door zestien lanen. In het middelpunt staat een veelhoekig bouwwerk, door bomen omgeven. In latere actes wordt dit gebouw het 'Polhuijsje' genoemd. Op de globale, niet georiënteerde kaart van De Roy is 'Meersbergen' als pic-

Afb. 16. 'Caarte van de Ambachts Heerlik heid en Landerije van Meers-bergen Ao 1721' door landmeter Justus van Broe(c)khuyzen, 1716, HUA, inv. nr. TA 168. Kaart 190 x 120, getekend op papier met bruine inkt, ingekleurd. Opgeplakt op linnen. Kompasroos en passer gehoogd met goud.

togram afgebeeld in de vorm van een huisje. Hieronder staat geschreven 'Abdy'. Ten zuiden van het huis ziet men de cirkel van de Folcoldusberg met daarop het straalsgewijze lanenpatroon. Vanaf de berg loopt een laan richting huis. Aan de andere zijde van het huis is een beplante laan in noordelijke richting getekend. Aan de westkant loopt ook een laan op het huis aan.⁵⁵ De eendenkooi staat aan de oostkant van de oprijlaan naar het huis getekend en heet 'De Koy'.

De indeling van het park is gedurende de 18de eeuw niet veranderd en was als volgt. Binnen het rechthoekige stelsel van lanen met de lange hoofd- en zijassen lag een kleinere rechthoek die door grachten in drie grote vakken was verdeeld. Huis en voorburcht lagen in het middelste vak. Het huis zelf was door een binnengracht omgeven. In het vak aan de noordkant van huis en voorburcht bevonden zich te weerszijden van de as vier regelmatig ingedeelde vakken, waarschijnlijk een boomgaard of een moestuin. In het midden van de 18de eeuw lag daar een sterrenbos.⁵⁶ Aan de zuidkant bevatte het vak rechthoekige sierperken doorsneden met cirkel- en stervormige paden. Bij het huis stonden twee duiventillen. De aanleg eindigde aan de zuidkant in een halve cirkel. Aan de oostkant van de aanleg liep een lange laan aan op de 38 meter hoge Folcoldusberg, vanwaar men een weids uitzicht over het landschap had. Dat uitzicht was ook mogelijk vanaf de 'Paraplu', de kleine ronde aarden wal aan de zuidwestkant van het park. Alleen de lange en dwarse lanen hadden een begeleidende beplanting. De paden langs de perken werden door taxushagen begeleid. Helaas bestaat er geen informatie over de aard van de beplanting in de vakken. In de nabijheid van het huis zullen het, gezien het padenpatroon, wel siertuinen geweest zijn. De vakindeling buiten de binnenste rechthoek verder van het huis heeft, voor zover dat kan worden opgemaakt uit de tekening, eerder een agrarisch karakter dan dat van een siertuin. In de diverse verkoopaktes is sprake van 'Tuijnen en Plantagien', alsmede van een 'Moeshof en Boomgaartie'.

Een markant verschijnsel op de plaats Maarsbergen was de Folcoldusberg. In de midden 17de-eeuwse tuin was een 'berg' geen onbekend verschijnsel. Jacob Cats had de tuin bij zijn huis Zorgvliet met ornamenten en objecten laten vullen waar de groene Parnassusberg, een vierkant piramide met een boom bovenop, een belangrijke rol vervulde. De symbolische waarde van aanleg en ornamentiek bezong hij vervolgens uitvoerig in een hofdicht.⁵⁷ Trotse buitenplaatsbezitters lieten vooral in de 17de eeuw hun heerlijk lusthof door dichters bezingen.⁵⁸ In dergelijke tuin- of hofdichten werden de bloemhof tot onderwerp genomen, de buitenlandse gewassen, de karpervijvers, de waterwerken, de doolhoven, de koepels, de groene priëlen, de sterrenbossen, de dierenparken, de grotwerken en tuinsieraden als beelden en vazen. Hofdichten werden vervaardigd als completering, als afronding van de aanleg. Zij getuigen van een voorname pronkzucht die als typerend voor de Hollandse koopmansgeest wordt beschouwd, omdat zij vol moraliserende verwijzingen naar godvruchtigheid, spaarzaamheid en huwelijksrouw zitten. Ook is het hofdicht een teken van

eruditie, aangezien er onderwerpen aangesneden werden die samenhangen met letterkunde, de geschiedenis van de oudheid, mythologie, kunst en filosofie, onderwerpen die het leven op het land vorm en inhoud gaven.⁵⁹ Jonker Everard Meyster maakte in zijn tuin Dool-om-berg ten zuiden van Amersfoort gebruik van zeven 'bergen' met een labyrintaanleg (Dool-om) op de hoogste berg. Ook Meyster liet een hofdicht na over Dool-om-berg waarin hij zijn motieven voor de aanleg uitvoerig uiteen zette.⁶⁰

Of De Marez evenals Cats, Meyster en vele anderen in die tijd een symbolische tuin heeft willen aanleggen als microkosmos, een wereld in een notendop met bijbelse en klassieke verwijzingen, is niet bekend. Van De Marez weten wij alleen dat hij behagen schepte in zijn nieuwe aanplant getuige de tekst van zijn lijkdicht:

*'... Een man was DE MAREZ die op geen hoogheit pochte
Maar die in need'righeid zijn leevens tijd doorbrogte;
En die Zijn grootst vermaak op Zijn Maarsbergen Slot
Zocht; en in 't Schoon geplant der jong' en groene Dreeven
Die zijn queeklust aan die Laanen gaf het leeven,
En zijn genoeg gevonden, voor 't meest in dat genot...'*⁶¹

Dat er niet zomaar sprake was van een willekeurige beplanting op de 17de-eeuwse buitenplaats moge duidelijk zijn. Een in 1709 verschenen en vele malen herdrukt Frans traktaat van A.J. Dezalliers d'Argenville onderscheidt verschillende wenselijke categorieën in de bosaanleg en beplanting bij een buitenplaats.⁶² Of alle genoemde categorieën op Maarsbergen te vinden waren is nog maar de vraag. Een aantal zeker wel: De Maarsbergse 'berg' was met drie concentrische cirkels en zestien uitwaaierende paden tot een sterrenbos gemaakt, de eerste categorie: *Fôrets et grands bois de haute futaie*. Sterrenbossen dienden niet alleen als een esthetisch component van de barokke aanleg en als aangename wandelplaats met uitzichtspunten op elkaar kruisende lanen en fraaie doorzichten naar het middelpunt van de aanleg, in dit geval het Huis Maarsbergen, maar ook als wildbaan. Vanaf de kruispunten kon het wild gemakkelijker geobserveerd en afgeschoten worden. *Bois taillis* of hakhout was zeker aanwezig op de buitenplaats. Het vormde een van de belangrijkste bronnen van inkomsten. De overige categorieën zijn moeilijker traceerbaar. Bij de verschillende verkopeningen wordt het bezit uiterst globaal omschreven. Pas in 1789 worden 'eenige Jonge Dennebosschen', en een 'Eijke kwekerije' vermeld, *Bois taillis* en *Bois verts* om in de termen van Dezalliers d'Argenville te blijven.⁶³

De 17de-eeuwse as van Maarsbergen maakt nu deel uit van de weg Leersum-Woudenberg. Dit is overigens niet het enige 17de-eeuwse element dat heden ten dage herkenbaar overgebleven is. De lanenstructuur met halfronde beëindiging aan de zuidkant, de Folcoldusheuvel en de Paraplu, treft men nog ongewijzigd aan, zij het dat de omgeving nu met bossen is beplant, waardoor de uitzichtfunctie van beide rotondes teoor gegaan is. De waterlopen van het noordelijke en het middenvak volgen nog grotendeels het 17de-eeuwse beloop. Alleen het zuidelijke vak is in de 19de eeuw vergraven.

Het testament van Margaretha Trip uit 1708

Na de dood van Samuel de Marez in 1696 had zijn echtgenote Margaretha Trip de touwtjes stevig in handen genomen. De Maarsbergse goederen lagen haar na aan het hart. In haar testament van 1708⁶⁴ had zij gestipuleerd, evenals Samuel de Marez dat in het zijne had gedaan, dat de Maarsbergse goederen na haar dood niet verdeeld mochten worden. Ze had in 1702 een poging ondernomen om haar vier nog in leven zijnde kinderen te laten loten om haar totale bezit. Niemand had daarop echter in willen gaan, zodat Margaretha er wel toe over moest gaan haar laatste wil op schrift te stellen. Maarsbergen moest in Margaretha's optiek onverdeeld blijven omdat er in decennia aan het huis en de tuinen zoveel geld en moeite besteed was: *'(...) een considerabele somme heeft gecost en merkelijke capitaelen tot verbeteringe van dien daer aen geexpenteert sijn, dat alle het selve goet bij een moet blijven en vervolgens onder de Erffgenamen niet wel te verdeelen is'*. Ze bedisselde dat het goed tot in de vierde graad in de familie moest blijven en dat de kosten voor onderhoud ook een gemeenschappelijke aangelegenheid zouden moeten worden. Bezien in het licht van deze laatste wil is het des te opmerkelijker dat Margaretha op 28 juli 1714, de dag waarop zij zou overlijden, een codicil aan haar testament toevoegde waarin zij aan haar zoon Johan (of Jean) de Marez de mogelijkheid bood het hele Maarsbergse bezit voor f150.000,- uit de boedel te kopen.⁶⁵ Johan wilde dat niet⁶⁶ en terecht naar later bleek, want het goed werd uiteindelijk getaxeerd op f115.741,-. De vier erfgenamen voelden niets voor de regeling die in het testament van hun moeder was opgenomen. In 1715 kwamen zij tot een akkoord en besloten tot een evenredige verdeling van de boedel.⁶⁷ Om het allemaal eerlijk te laten verlopen moest eerst een kaart worden gemaakt waarop het hele bezit stond aangeduid. Landmeter Justus van Broekhuysen werd daartoe aangezocht. De opmeting werd in 1716 gemaakt. De definitieve versie volgde kennelijk, gezien het opschrift '1721', vijf jaar later. Op de kaart staan afgebeeld het kasteel, alle hofsteden en landerijen, de lanen, bossen en heidevelden die tot het bezit hoorden. De verschillende landerijen zijn met letters aangeduid in een renvooi aan de zijkant van de kaart. Bij opvolgende verkopen is de kaart steeds gebruikt.⁶⁸

De verdeling van de boedel in 1717

De boedelscheiding vond uiteindelijk plaats op 13 april 1717 bij de Utrechtse notaris Thomas Vosch van Avezaet.⁶⁹ Naast de Maarsbergse goederen waren er huizen in Amsterdam en Utrecht te verdelen, landerijen, boerderijen en de ridderhofstad Oudbroeckhuysen, land onder Woudenberg, Darthuizen, Doorn en Overlangbroek, de ambachtsheerlijkheden van de Grote en Kleine Koppel en van Maarn en Maarsbergen, obligaties en effecten. Het Maarsbergse bezit, het huis, achttien boerderijen met landerijen, werd als volgt volgens de nummering op de kaart van Van Broekhuysen verdeeld: De enig nog in leven zijnde zoon Johan de Marez kreeg:

- de hofstede De Teut met 23 morgen, 97 roeden en de tienden in de Meersbergse Meent (N);
 - de hofstede Altena met 57 morgen, 3 hond, 11 roeden en de tienden (O);
 - de hofstede Meijenhorst met 52 morgen, 1 hond, 86 roeden en de tienden (P);
 - landerijen van 13 morgen, 5 hond, 88 roeden met de tienden (Q);
 - hofstede Haxfoort met 55 morgen, 1 hond, 15 roeden met de tienden (S);
 - land, groot 2 morgen, 2 hond, 10 roeden met de tienden, later Klein Altena (V);
- Margaretha en Isabella Sophia van der Muelen, dochters van (de in 1696 overleden dochter) Clara Margaretha Marez kregen:
- de ambachtsheerlijkheid Maarn en Maarsbergen met de daarbij horende rechten;
 - het proosdijhuis c.a. met 68 morgen, 1 hond, 30 roeden lant en de tienden (A);
 - de hofstede De Valkeneng met 60 morgen, 77 roeden en de tienden (B);
 - de hofstede De Cruivoort met 35 morgen, 4 hond, 61 roeden en de tienden (C);
 - de ongenoemde hofstede met 41 morgen, 1 hond, 51 roeden en de tienden in de Meersbergse buurt die later De Brink heet (D);
 - de ongenoemde hofstede met 47 morgen, 3 hond, 55 roeden en de tienden in de Meersbergse buurt die later de Grote Vossen of Vossenplaats heet (E);
 - de ongenoemde hofstede met 42 morgen, 1 hond, 46 roeden en de tienden aan de Kruijswegh die later De (grote) Bloemheuvel heet (J);
 - het 'Koyhuis' met 'koy' en 17 morgen, 3 hond, 40 roeden en de tienden die later de Kleine Bloemheuvel heet (M);
- Gerard Maximiliaan Pinssen van der Aa, gehuwd met dochter Anna Maria de Marez verkreeg:
- drie hofsteden met respectievelijk 31 morgen, 3 hond en 36 roeden, 56 morgen, 1 hond en 40 roeden en 33 morgen, 24 roeden, alle met de tienden in de Meersbergse buurt, later Bergveld, Bovenplaats en Buurteinde genoemd (F, G en H);
 - huis en hofstede Het Uylegat met 45 morgen, 2 hond, 7 roeden onder Maarn en Woudenberg (K);
 - een ongenoemde hofstede met 43 morgen, 2 hond, 11 roeden en de tienden in de Meersbergse Meent, later De Meente geheten (L);
- Dochter Louisa de Marez tenslotte verwierf:
- de hofstede Lammersdam met 35 morgen, 2 hond, 52 roeden en de tienden (T);
 - de hofstede Cleyn Haxvoort met 51 morgen, 5 hond, 15 roeden en de tienden (R);
- De heidevelden en lanen die bij het huis Maarsbergen hoorden (W), 846 morgen en 359 roeden in totaal, bleven gemeen, dat wil zeggen dat alle bewoners van de boerderijen van het landgoed daar gebruik van kon maken.⁷⁰
- In 1719 herschikten de zusters Margaretha en Isabella Sophia van der Muelen hun geërfde bezittingen.⁷¹ De Maarsbergse goe-

deren kwamen mét de ambachtsheerlijkheid aan Isabella Sophia en zouden via haar in de 18de eeuw in vrouwelijk lijn vererven.⁷²

Het terrein in 1756

Over wijzigingen en verbouwingen aan het huis tot 1780 is niets bekend. De eigenaren gebruikten Maarsbergen alleen bij bijzondere gelegenheden. Constantia Clara, barones van Tamminga en Vrouwe van Maarsbergen en Maarn huwde op het huis in 1737.⁷³ Voorts werd het verhuurd. Uit 1756 is een huurovereenkomst bekend waarin de huurder, de Utrechtse staatsraad en kanunnik ten Dom François Doublet nauwkeurig voorgeschreven kreeg hoe om te gaan met het terrein dat hem ter beschikking gesteld werd.⁷⁴ Er lagen tuinen rond het huis, zoals ten tijde van de kaart van Van Broekhuysen uit 1721 (1716). Voor het huis lag een sterrenbos. De tuinen en het sterrenbos waren van de rest van de plaats door een buitengracht gescheiden. Op de Folcoldusberg stond een bouwwerkje dat 'Polhuijsje' heette in de overeenkomst. De huursom werd bepaald op f200,— per jaar. De tuinen waren onder andere met fruitbomen beplant, versierd met vormsnoeiboompjes en voorzien van taxushagen. De verhuurder moest voor het onderhoud zorgen: *'Verders is geconditioneert dat den Heere Huurder ten Sijnen kosten de Thuijnen sal in ordre brengen, so door deselve van de oude vrugtbomen en onnoodige Taxushagen en Piramiden te Suijveren, als te laten omspitten, bemesten en met jonge vrugtbomen beplanten; verder deselve, alsmede de Paden daar sulx vereijstcht word, Jaarlijks schoon houden, de vrugtbomen snoeien en wat verder tot onderhoudt van de Plaats behoort in agt nemen; Sullende daar tegens genieten het hout van de oude vrugtboomen en Taxis int voorschreeve gehuurde gelegen'.*

De verkoop in 1764 en de scheiding van huis en heerlijkheid in 1765

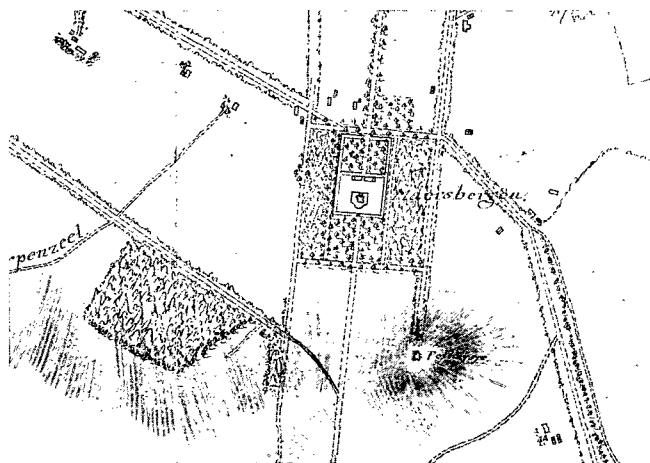
In 1764 brachten de erfgenamen De Marez huis en heerlijkheid ter veiling bij Jan Stevens, kastelein Achter de Dom te Utrecht. Het werd ingezet op f24.000,—.⁷⁵ Hendrik van Geijtenbeek, schepen van Woudenberg wist het goed voor f28.000,— te verwerven. Op 14 maart 1765 zijn huis en ambachtsheerlijkheid, na het voldoen van de koopsom, getransporteerd voor de schout en buurmeesteren van Maarn en Maarsbergen. Het bezit bestond uit hetgeen Isabella van der Muelen in 1719 ter beschikking had gekregen, waarbij ook het Maarnse rechthuis 'Plattenberg', het huis van de schout aan de Kooijsteeg en zes daghuurderswoningen hoorden, aangevuld met de hofstede Mandersloot onder Leusden, en de hofstedes Sparrenberg en het Steenbeek in Maarn. Bovendien hoorde bij het huis een herenbank in de kerken van Woudenberg en Doorn. In de laatste kerk was ook de grafkelder voor de heren en vrouwen van Maarsbergen.

Het geheel hield Van Geijtenbeek niet lang bij elkaar. De heerlijkheid Maarn en Maarsbergen verkocht hij al op 29 mei 1765 aan Johannes Steeman voor f6800,—.⁷⁶ Huis met de bijbehorende landerijen en de ambachtsheerlijkheid zouden 55

jaar van elkaar gescheiden blijven. Pas in 1810 kon Jan Andries du Bois beide weer verenigen.

De verkopen in 1779 en 1785

Op 6 juli 1779 verkocht Van Geijtenbeek Maarsbergen cum annexis voor f41.100,— aan Hendrik van Kessel.⁷⁷ De omvang van het bezit is vergeleken met de vorige verkoop onveranderd. Het park was met een kolfbaan uitgebreid. Het huis van de schout had inmiddels de naam het Blauwe Huis gekregen, vier daghuurderswoningen dragen de namen 'de Heijlschuur' en twee 'Couthoorn'. De nieuwe eigenaar Hendrik van Kessel was afkomstig uit Dordrecht. Hij zou niet lang plezier hebben van het huis want hij overleed al op 28 april 1781 op Maarsbergen. Voordien had hij de boerenhofsteden Mandersloot, 't Steenbeek en Sparrenberg met landerijen, alsmede het Maarnse rechthuis Plattenberg verkocht.⁷⁸ Zijn vier erfgenamen voelden uiteindelijk niet voor het resterende bezit en deden het van de hand op 9 augustus 1785. Op die

Afb. 18. Topografisch Militaire Kaart gemaakt tussen 1788 en 1792 door J.L. van der Meer (Het Nationaal Archief, OSK U5,8).

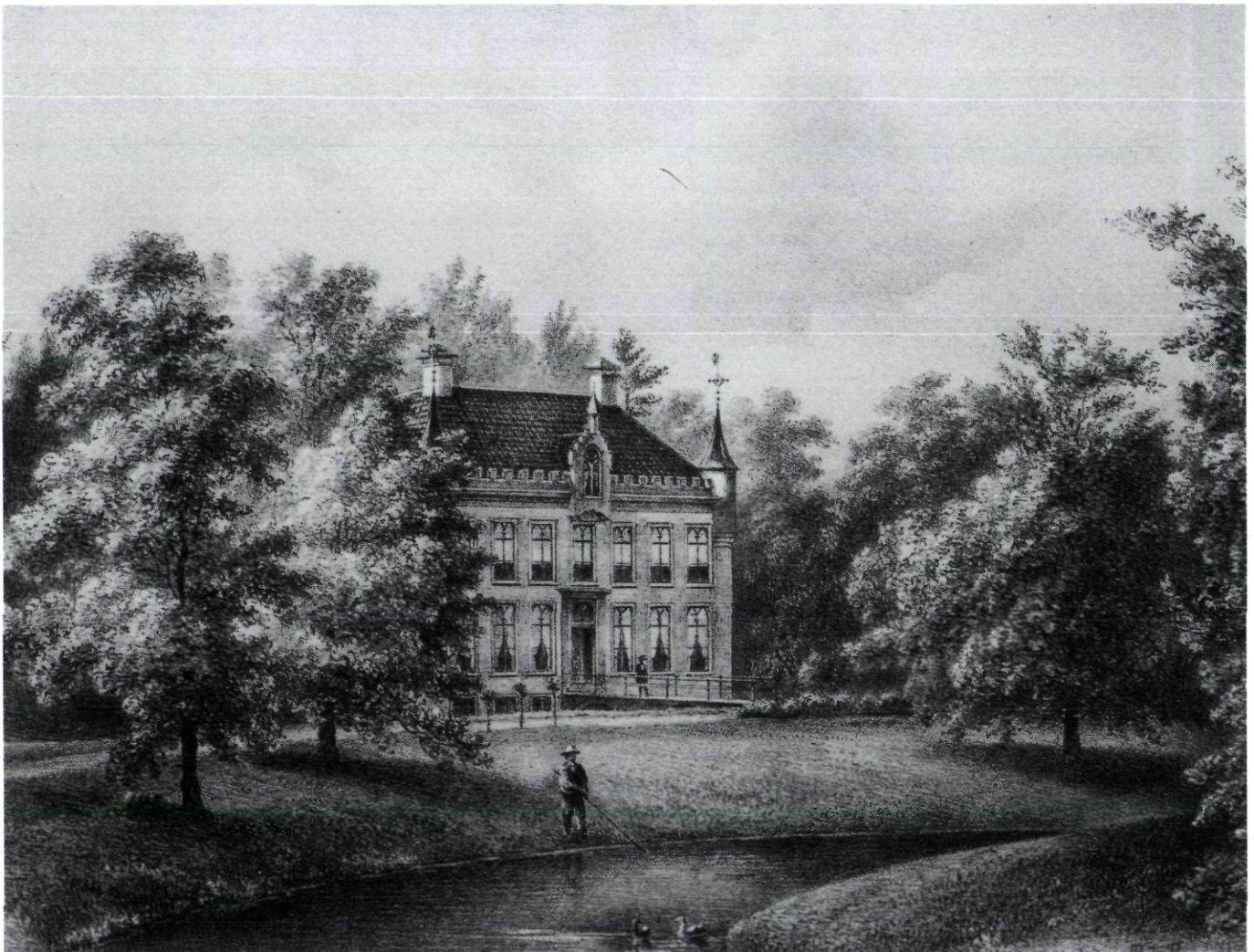
dag had in het gerecht van Watergraafsmeer de openbare veiling plaats. Er waren drie kopers van Maarsbergen, Willem Andries Abbema, schout van Maarsbergen, Willem Lagerweij junior, schout van Woudenberg en Mattheys Lagerweij, gerechtsbode. Zij kochten het bezit voor f20500,—. De uiteindelijke overdracht vond plaats op 2 mei 1789, maar de kopers konden er al vanaf december 1786 over beschikken.⁷⁹ Vier jaar later was er weer een verandering in eigendom. Op 25 juni 1793 stonden Willem Andries Abbema en Mattheys Lagerweij ieder hun 1/3 aandeel af aan Willem Lagerweij.⁸⁰ Toch is de korte periode Van Kessel van wezenlijk belang geweest voor de geschiedenis van het huis, zoals hierna zal blijken.

Het huis in 1784

In het *'Plan wegens de verkoop van het zeer aanzienlyke landgoed genaamd Maarsbergen'*⁸¹ wordt zoals gebruikelijk

een omschrijving van het aan te kopen goed gegeven. Met de beschrijving van huis en plaats is iets uitzonderlijks aan de hand. Men kan daaruit opmaken dat het huis kort daarvoor grotendeels was vernieuwd: *'Plaats en Proostdyhuizinge, genaamd Maarsbergen, gelegen in de Provintie Utrecht, voorzien met verscheide zeer logeable vertrekken, allen met ruime Kabinetten, Knechts- Meiden- en Provisie-kamers, Kelders, Keuken, Waschplaats, en het geen verder tot een aanzienlyk huis behoort, meestendeels nu eerst nieuw uit den grond opgetimmerd'*. Uit de gebezigde terminologie wordt duidelijk dat het geen geringe opknappbeurt betreft. Er heeft inderdaad een grote verbouwing aan Maarsbergen plaats gevonden, waarbij het huis in omvang verdubbeld werd en de beide torens zijn afgebroken. Niet alleen de tekst in de verkoopnotitie, maar ook een kaart van J.L. van der Meer, vervaardigd tussen 1788-1792, maakt dat duidelijk.⁸² Hier staat de verdubbeling getekend. Tot nu toe werd aangenomen dat die vergroting en verbouwing heeft plaats gevonden in de jaren

twintig van de 19de eeuw, ten tijde van Jan Andries du Bois, die Maarsbergen in 1804 in bezit kreeg. Het 'bewijs' daarvoor was steeds het gepleisterde neogotische uiterlijk van het huis, een bouwstijl die na het tweede decennium van de 19de eeuw in de mode kwam en de kadastrale minuut uit 1829 waarop de verdubbeling van Maarsbergen duidelijk waarneembaar is. Noch de verkoopnotitie, noch de kaart van Van der Meer was eerder onderwerp van studie. De verdubbeling van het huis heeft tussen 1779 en 1781 plaats gevonden, anders zou men niet kunnen spreken over *'meestendeels nu eerst nieuw uit den grond opgetimmerd'*. De beide torens werden afgebroken. Daardoor werd de voorgevel zeven traveeën breed, waardoor er een fraaie symmetrische indeling mogelijk was met de toegang met hardstenen omlijsting en hoofdstel (nog steeds aanwezig!) in het midden. De toren op de zuidoosthoek moest ook worden afgebroken, anders had de verdubbeling niet kunnen geschieden. Hoogstwaarschijnlijk is toen ook de brug gewijzigd. De hoge dubbele brug maakte plaats voor een lage-

Afb. 19. Maarsbergen. Litho bij P.J. Lutgers uit 1869. Het huis heeft inmiddels een neogotische gedaanteverwisseling ondergaan.

re enkele en de toegang in het onderhuis werd dichtgezet. Het nieuwe gedeelte, eveneens zeven traveeën breed, werd in een verzorgde baksteenarchitectuur uitgevoerd. De eigenaar had na de verbouwing de beschikking over een modern huis, een rechthoekig, symmetrisch ingedeeld blok in een sobere klassicistische stijl, zoals in die tijd in de mode was.

Park en bijgebouwen in 1784

Buiten het grote huis waren er tal van bijgebouwen op de Plaats. Afgezien van de stallen en het koetshuis, waren er ook nutsgebouwen als een oranjerie, een tuinmanswoning en een bak- en wasplaats. De verkoopnotitie van 1784 beschrijft ze: *'... op den beneden hof, stallingen voor 10 Paerden, Koets-huis, Melk- en Tuinmans-huis, Bak-, Wasch- en Oranje-huis, hoender en kalkoen-hokken, sterk gepeupleerde Duiventorens, overdekte kolfbaan etc. etc.'* Direct rond het huis lagen binnen de omgrachting moestuinen, boomgaarden, slinger- en sterrenbossen. Daarbuiten was sprake van moestuinen en boomgaarden met lange lanen. De bossen waren beplant met voornamelijk jonge eiken en dennen. In de verkoopnotitie wordt zelfs een 'Eijke kweekery' genoemd. Tegelijkertijd met de vergroting van het huis is de vijver achter het huis naar achteren met een spiegelboog verlengd.

De periode Du Bois van 1804 tot 1882

De enige erfgename van Willem Lagerweij was zijn ongehuwde zuster Teuntje.⁸³ Zij was het die na de dood van haar broeder, op 8 juni 1804 het huis Maarsbergen en een aantal boerderijen en huizen (de Grote Blomheugel, De Cruivoort, Groot en Klein Valkeneng, het Blauwe Huis, het Koijhuijsje en Couthoorn) verkocht voor zeventien duizend Caroli-gulden aan Mr. Jan Andries du Bois (1777-1848), advocaat voor het Hof van Holland.⁸⁴ Het was niet het hele bezit dat Van Kessel ooit verkocht had. In de jaren die volgden zou Teuntje Lagerweij mondjesmaat de rest van de hand doen. Du Bois kon daar maar een deel van aankopen.

Jan Andries du Bois was bekend met de grece. Op 3 oktober 1803 had hij voor f14.000,— van Nicolaas van den Bergh het buitengoed Den Treek bij Leusden onder Amersfoort gekocht.⁸⁵ Hij was voortvarend begonnen met het opknappen van de verwaarloosde buitenplaats. In een acte van 28 november 1804 waarbij hij grond verkoopt aan Cornelis Jan van Nellesteyn van Broekhuizen noemde Du Bois zich dan ook heer van Maarsbergen en Den Treek.⁸⁶ Na aankoop van Maarsbergen deed hij Den Treek toch in 1805 (met verlies) van de hand. Op 22 december 1804 had de uiteindelijke overdracht van het huis Maarsbergen c.a. plaats aan Du Bois

Afb. 1. Kasteel Maarsbergen, voorzijde. Foto RDMZ, 2003.

Afb. 2. Kasteel Maarsbergen, achterzijde. Foto RDMZ, 2003.

voor schout en buurmeesteren van Maarsbergen.⁸⁷ In de jaren daarna volgde de aankoop van een paar boerderijen en de tienden die vanouds tot het Maarsbergse bezit hadden gehoord⁸⁸, het jacht- en visrecht op de Kleine Blomheuve⁸⁹ en in 1810 tenslotte de heerlijkheidsrechten.⁹⁰ In 1814 voegde Du Bois de hofstede Groot Altena en de tienden van de hofsteden de Teut, Teuteers of het Rottegat, Groot Altena en Meijenhorst toe aan zijn bezittingen die hij kon verwerven van de erven van Louis Trip de Marez, zoon van Johan de Marez.⁹¹ De resterende bezittingen die Johan de Marez in 1717 bij de boedelscheiding had verkregen, gingen in andere handen over.

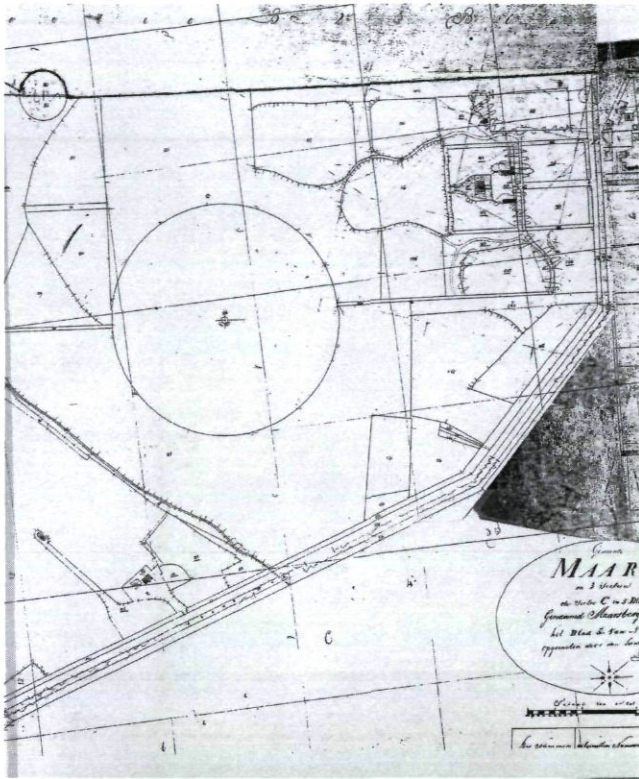
Du Bois vestigde zich na de dood van zijn echtgenote Anna Leeuwina Matak (†1808 te Amsterdam) permanent te Maarsbergen met zijn twee kleine kinderen, David (1807-1811) en Geertruida Adriana (1806-1883). Van 1811 tot 1818 was Jan Andries du Bois maire en van 1818 tot 1825 schout en secretaris van Maarn en Maarsbergen. In 1817 en 1819 kreeg hij bij Gijsje van Harskamp, dienstmaagd op De Cruivoort, twee zoons Barend en Aalt.

Na de dood van Jan Andries du Bois erfden zijn drie kinderen Geertruida Adriana, Barend en Aalt de onverdeelde boedel.⁹² Zij woonden aanvankelijk gedrieën op Maarsbergen. Hun

inkomsten kregen zij uit de opbrengst van pachten van hun hofsteden, tiendgewassen en houtverkoop. Vooral het laatste bracht ieder jaar een behoorlijk bedrag op.⁹³ Barend overleed op 16 augustus 1854 in Zwitserland in hotel du Freidhof te Thün (Bern). Zijn erfdeel ging over op Aalt, die direct daarna zijn halfzuster tot zijn enige erfgename benoemde.⁹⁴ Daar zou zelfs het huwelijk van Geertruida Adriana in 1855 met de Amsterdamse scheepsbouwmeester Carel Jacobus Blok niets aan veranderen. Na het huwelijk van zijn zuster bleef Aalt als enige op Maarsbergen wonen. Het echtpaar Blok had zijn domicilie in Amsterdam. Alle handelingen als de jaarlijkse verkopen van tiendgewas en verhuringen die Geertruida aanvankelijk zelf deed met haar broers, werden door haar echtgenoot overgenomen die daar speciaal voor over kwam.

Het huis in de periode Du Bois

De kinderen Du Bois hebben na het overlijden in 1848 van Jan Andries het huis laten moderniseren volgens de smaak van de tijd. Dat betekende dat het huis een neogotisch aanzien kreeg door het aanbrengen van een pleisterlaag over de bakstenen gevels. Als verwijzing naar de gotiek kregen de bovenste ruiten van de ramen aan de voorkant een spitse boog. Op de hoeken kwamen arkeltorentjes. Andere decoratieve neogotische elementen die toen werden toegevoegd

Afb. 20. Detail uit de Kadastrale minuut van 1829. Het huis ligt in een hartvormige vijver. Voor het huis de twee haaks geplaatste bijgebouwen.

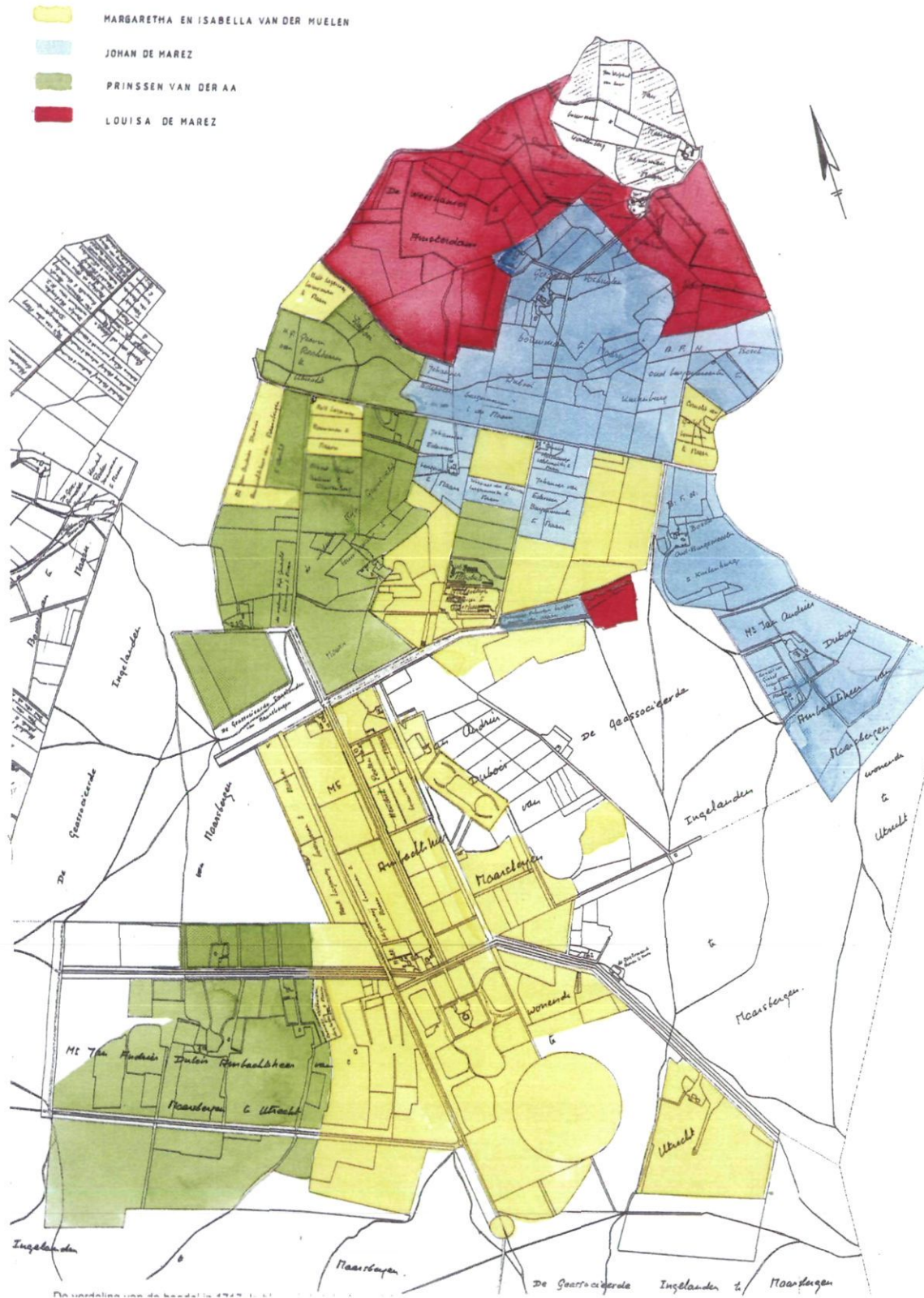
waren de kantelen als afsluiting van de voorgevel, alsmede de benadrukking van de middenrisaliet met een uitgekraagde trapgevel, van een spitsboogvenster voorzien. Aan de achterzijde kregen de beide balkonhekken spijlen met een spitsboogbeëindiging. Lutgers beeldt het huis in 1869 als eerste af in zijn neogotische gedaante.⁹⁵ Naar het jaar waarin de verbouwing heeft plaats gevonden kan uitsluitend gegist worden. Nu blijkt uit het Maarnse bevolkingsregister dat de kinderen Du Bois in 1853 een jaar waren uitgeschreven en naar Amsterdam waren vertrokken.⁹⁶ De verbouwing kan in dat jaar hebben plaats gehad. De naam van de architect die deze neogotische verfraaiing voor zijn rekening nam, is niet overgeleverd. In die tijd waren twee architecten zeer actief op de Heuvelrug, S.A. van Lunteren en H.J. van den Brink. Van Lunteren bouwde onder andere de huizen Wulperhorst (1858), Beeklust (1855) en De Brink (1856) in Zeist en verbouwde Sandenburg (1857-1865). Van den Brink was vooral in Driebergen en omgeving werkzaam. Zo zijn van zijn hand het voormalige seminarie in Driebergen-Rijsenburg uit 1856, De Wildbaan (1857), verbouwing van Moersbergen (1866), verbouwing Sterkenburg (1868-1869). Beiden beheersten de 'gotische stijl' en beiden waren gezocht in de kringen van de buitenplaatsbezitters.

De bijgebouwen en het park in de periode Du Bois

Het in oorsprong 17de-eeuwse bouwhuis dat aan de noordkant van het voorplein stond haaks op de oprijlaan werd afgebroken. Daarvoor in de plaats kwamen twee afzonderlijke

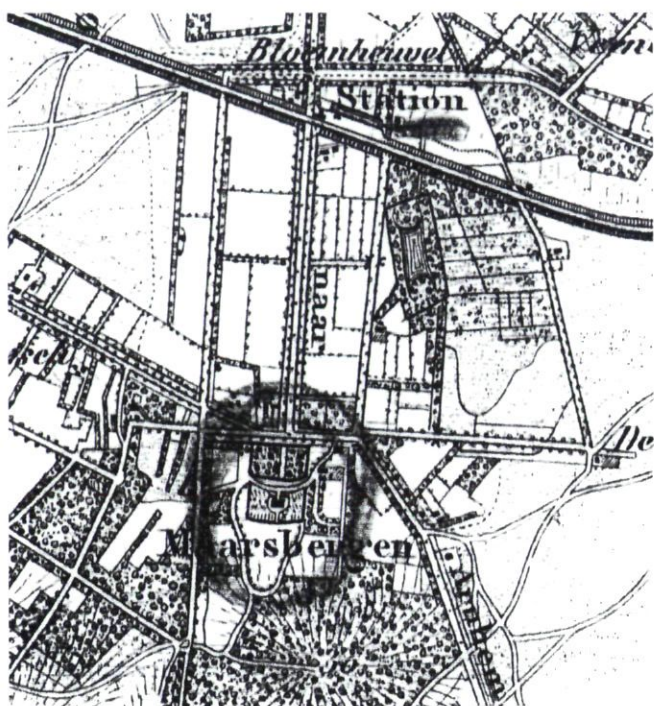
Afb. 9. Schilderij van het huis en zijn omgeving door Allard van Everdingen, 1675. Olieverf op doek. 90 x 163 cm, collectie Huis Maarsbergen.

Afb. 17. De verdeling van de boedel in 1717. In blauw is het deel van Johan de Marez aangegeven, in geel dat van Margaretha en Isabella van der Muelen, in groen van Pinssen van der Aa en in rood van Louisa de Marez (tekening Ineke van der Burg).

Afb. 21. Omvang van het bezit van Jan Andries du Bois in 1829 (tekening Ineke van der Burg).

Afb. 22. Detail uit de Topografisch Militaire kaart uit 1847. De bijgebouwen voor het huis zijn verdwenen. Aan de oprit is de portierswoning weergegeven en een aantal agrarische opstallen. Aan de noordzijde is de formele as duidelijk waarneembaar.

gebouwen, een stalgebouw en koetshuis, dwars voor het kasteel te staan. Het westelijke bouwhuis had een L-vormige plattegrond. De afbraak en vernieuwing van het voorgebouw heeft tussen ca 1790 en 1829 plaats gevonden. Op de kaart van Van der Meer liggen de bijgebouwen nog in de oude situering: buiten de gracht, evenwijdig aan het hoofdgebouw. Op de kadastrale minuut die voor Maarn en Maarsbergen in 1829 gereed kwam zijn de wijzingen aan de bijgebouwen ingetekend. De geschiedenis van de bijgebouwen is gevolgd door de opeenvolgende kadaster- en topografische kaarten te raadplegen.⁹⁷

Op de vroegste kadasterkaart is ook te zien dat het park veranderd is ten opzichte van de 18de-eeuwse situatie. De vijver achter het huis die een spiegelboogvormige beëindiging had is hartvormig vergraven. De gracht ten zuiden van het huis kreeg een bescheiden en regelmatig slingerpatroon. Het zuidelijke 'eiland' binnen de waterlopen maakte plaats voor een grillig gevormd weiland. De centrale oprijlaan aan de noordzijde is echter nog steeds aanwezig. In deze periode is nog geen sprake van de gebogen oprijlaan vanaf de Maarnse Grindweg. Zowel ten oosten als ten westen van de buitensingel en rond het weiland ten zuiden van het huis werden slingerende paden aangelegd. Dat was ook het geval rond de veel verder weg liggende Folcoldusberg of -heuvel.

In 1839-1840 is de portierswoning bij de oostelijke entree aan de Maarnse Grindweg 36 gebouwd. De aanleg van de gebogen oprijlaan hangt daarmee samen. Die is voor het eerst

Afb. 23. Duiventoren. Foto RDMZ, 2003.

te zien op de Topografisch Militaire Kaart van 1847. De portierswoning of tuinmanshuis is in 1884 uitgebreid naar achteren. In 1969 is dit huisje gesloopt en vervangen door het huidige gebouw.

Op de TMK van 1847 staat voor het eerst de duiventoren aangegeven op het terrein ten noorden van het kasteel. Het is een rond, witgepleisterd bouwwerk onder een tentdak. Boven een deur met spitse boog zitten de vliegopeningen. Dat er al eerder dan 1847 duiven gehouden werden op Maarsbergen bewijst het schilderij van Van Everdingen uit omstreeks 1675: aan de achterzijde beeldt hij twee duiventillen af. De verkoopnotitie van 1784 spreekt over de aanwezigheid van 'sterk gepeupleerde Duiventorens'.

Op de plaats waar nu het koetshuis en de schuren staan, bevond zich volgens de kaart van 1847 al een aantal opstallen. Op deze topografische kaart zijn de stal en koetshuis vóór het kasteel niet meer getekend. Men mag dus veronderstellen dat zij op dat moment waren afgebroken en verplaatst. Dat lijkt voor de hand te liggen, want zij stonden de gebogen oprijlaan in de weg. Ook op de topografische kaart van 1869 ontbreken de bijgebouwen vóór het kasteel. Lutgers beeldt ze evenmin af in 1869, terwijl hij ze vanaf het standpunt dat hij had gekozen wel had moeten zien. Het feit dat de bijgebouwen in 1869 al niet meer zouden bestaan is evenwel strijdig met de kadastrale gegevens die vermelden dat de bouwhuizen voor het huis pas in 1875 zijn gesloopt. Maarsbergen was een afgelegen gebied. Het is mogelijk dat de kadastrale registratie niet regelmatig bijgehouden is en dat pas in 1875 is geconstateerd dat de bouwhuizen er niet meer waren. De topografische kaart van 1869 is overigens niet feilloos. Het water rond het kasteel en de duiventoren zijn niet aangegeven, terwijl die

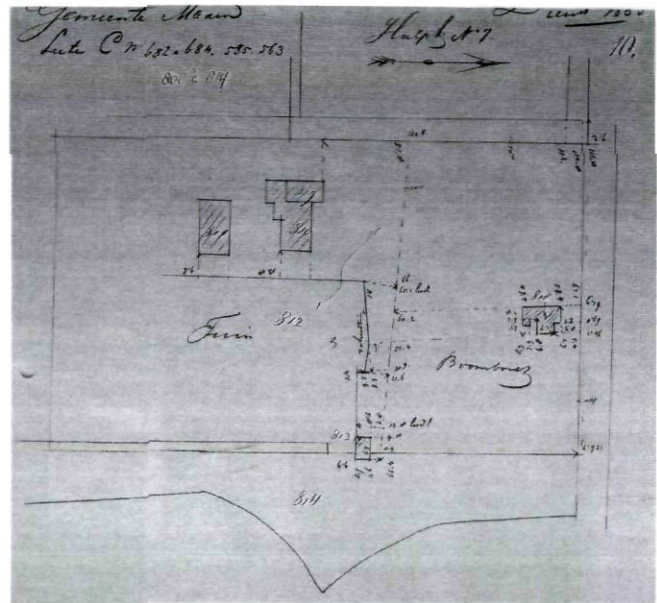
er wel degelijk waren.

In 1875 is het huidige koetshuis annex stal en washuis gebouwd op de plaats waar volgens de oudere topografische kaarten al een opstal stond. Naar de constructie te oordelen die in voor- en achtergedeelte van elkaar afwijken, is dat goed mogelijk. Het voorste deel zal in 1875 vóór een reeds bestaand gebouw gezet zijn. De indeling van het voorste deel is als volgt. In het rechtergedeelte bevindt zich het woongedeelte en links is het koetshuis met paardenstal. Aan de achterkant bevindt zich een lagere stal. In 1968 en 2002 is het woongedeelte verbouwd.

De schuren ten zuiden daarvan staan op een plaats waar volgens de TMK van 1847 al bebouwing was. In 1875 is die bebouwing vernieuwd. Uiteindelijk was er sprake van twee schuren. De noordelijke diende als varkensstal, wagenschuur en timmerwerkplaats, in de zuidelijke die daarmee door een gangetje was verbonden was het voorste stuk als rookhok in gebruik. De vloer van de wagenschuur diende als dorsplaats. Terzijde van het koetshuis kwamen twee hooibergen.

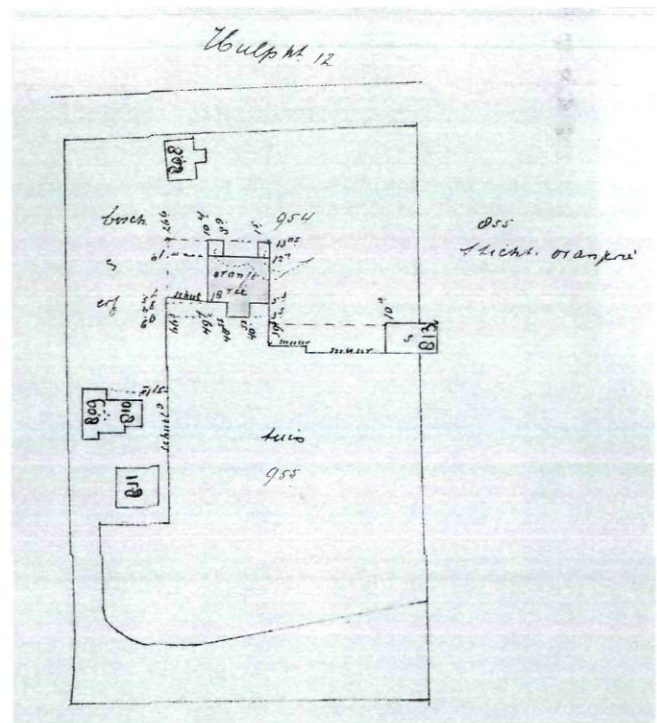
De verkoop van het bezit in 1882. De periode Godin de Beaufort

Geertruida Adriana verkocht op 3 januari 1882 als enig overgebleven erfgename van Jan Andries du Bois het bezit.⁹⁸ Zij was sedert 1869 weduwe en haar broer Aalt die op Maarsbergen woonde was op 25 januari 1881 op 61-jarige leeftijd overleden. In juli 1882 deed de nieuwe eigenaar K.A. Godin de Beaufort zijn plechtige intrede in Maarsbergen waar hij vooral tijdens de zomermaanden zou verblijven. Als dank voor de aardige ontvangst bood hij op 24 augustus 1884 de bevolking een feest aan met volksspelen, een muziekcorps en een vuurwerk. In die tussentijd had hij het huis laten verbouwen en voor een deel moderniseren. Over 1882 zijn de rekeningen van de verbouwing deels bewaard gebleven in het huisarchief. Tussen januari en maart 1882 werden binnen balken uitgebroken, binnenmuren afgebroken en weer opgemetseld en nieuwe balken gelegd; in mei is de keuken verbouwd en is men begonnen met het veranderen van de 'voorsprong', vermoedelijk wordt hier bedoeld de middenrisaliet. Op de litho van Lutgers is te zien dat die ter hoogte van het dakhuis uitkraagt. Op foto's van vóór de verbouwing van 1930 blijkt die sprong niet meer in het metselwerk voor te komen. De middenrisaliet werd na de werkzaamheden niet meer gepleisterd. De volgende fase in de verbouwing was de vernieuwing van de brug. De oude brug werd gesloopt en een nieuwe werd gemetseld, met hardstenen randen en balusters en een brugdek van ijsselsteentjes. Of men zich daarbij heeft gehouden aan de vorm van de bestaande brug is nergens te vinden. De litho van Lutgers geeft geen opheldering; de brug is daar niet goed op te zien. Ook de twee torentjes werden onder handen genomen. In juli en augustus werd eraan gewerkt. Aan de posten van waalsteen, portland en gips te oordelen kregen de torentjes toen pas hun kantelen. Sprake van een spitsboogfries was er nog niet, dat kwam pas na 1930. Op Lutgers' litho zijn beide onderdelen niet weergegeven; de kantelen om de torentjes staan wel op een foto die van vóór 1930 dateert. Het fries

Afb. 35. Kadastrale kaart uit dienstjaar 1885 met de uitbreiding van de portierswoning, de nieuwe tuinmuur en schuur.

staat daar nog niet op. Binnen werden de gangen opnieuw gepleisterd, privaten gemaakt, oude trappen gesloopt en nieuwe trappen gesteld. De rekeningen eindigen op 30 december 1882. Op die datum komt voor het eerst een post voor pleisteren voor aan de 'zaal'. Men mag aannemen dat in 1883

Afb. 36. Kadastrale kaart uit dienstjaar 1908 met de nieuwe oranjerie en een deel tuinmuur.

Afb. 37. De oranjerie en de kas. Foto RDMZ, 2003.

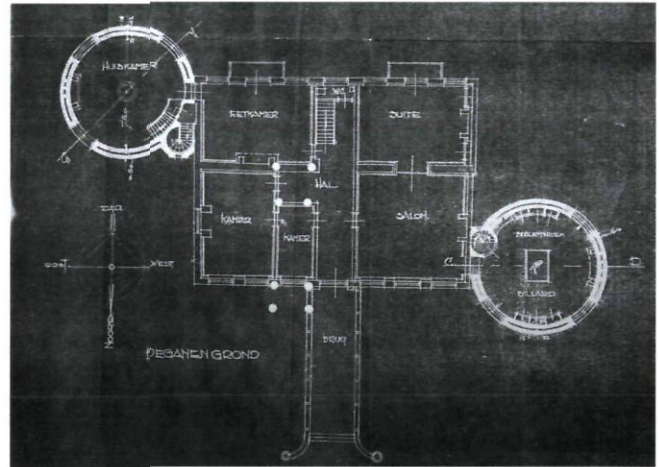
verder gegaan is met de werkzaamheden aan het interieur. Wat die inhielden blijkt uit de nog aanwezige decoratie. Op de bel-etage liet Godin de Beaufort twee kamers moderniseren in neorenaissance-trant. Daarvan getuigen de stucplafonds met goud gehoogd, de lambriseringen en de paneeldeuren in de salons in het rechtergedeelte op de bel-etage. In het linkervoorvertrek werd een Utrechtse schouw ingebracht. Bij dit type schouw bevindt zich boven de schoorsteenmantel geen schouwboezem maar een venster dat kan worden afgesloten met een (schuif)luik. De schoorsteen loopt naast het venster achter de betimmering omhoog. Met dit systeem kon het vertrek profiteren van een grotere lichtinval.⁹⁹ Een andere kamer, rechtsachter, werd voorzien van een haard met een modern systeem van luchtcirculatie. Daartoe werd een venster in de zijgevel dichtgezet. Aan de buitenzijde zijn sporen in het metselwerk die erop wijzen dat op die plaats voorheen een venster gezeten heeft. Een jaar later waren de vernieuwingen een feit.

Veranderingen aan park en bijgebouwen

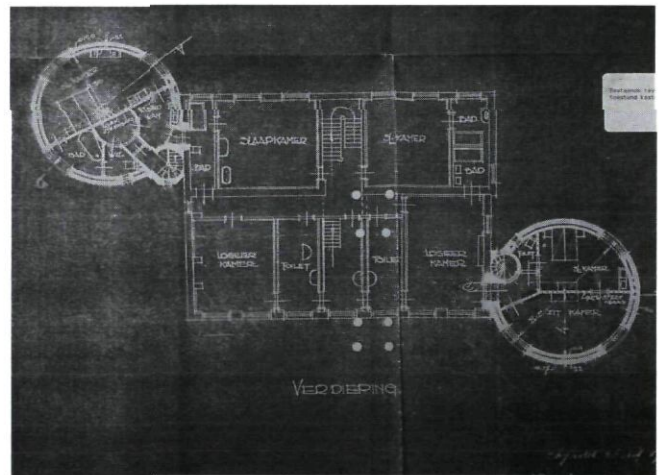
Volgens een krantenbericht van 1 september 1887 had de nieuwe eigenaar niet alleen het huis geheel gerestaureerd maar ook de aanleg van het park verfraaid: *'Werd door den nieuwen eigenaar van het buitengoed 'Maarsbergen' indertijd het huis geheel gerestaureerd en door aanleg, enz. de plaats tot eene der schoonste bezittingen herschapen, zoodat alles meer een vriendelijk aanzien kreeg...'*¹⁰⁰

In 1884-1885 hadden heel wat werkzaamheden op het landgoed plaats gevonden. De portierswoning aan de weg is toen vergroot met een achterbouw. Rond de moestuin is een tuinmuur gemaakt en een te verwarmen bloemenkas onder lessenaarsdak is neergezet. De verwarming van de kas bestond uit een koperen ringleiding aan de binnenzijde van de kas. Hierdoor werd water gevoerd dat verwarmd werd door een kachel in de kas die gestookt werd op antraciet en kolen.¹⁰¹ Naast de bloemenkas werd in dezelfde tijd een druivenkas gebouwd, eveneens onder lessenaarsdak. Deze kas was iets hoger dan de bloemenkas. Om de kassen te ventileren konden de ramen naar boven en beneden geschoven worden. In 1889 werd het

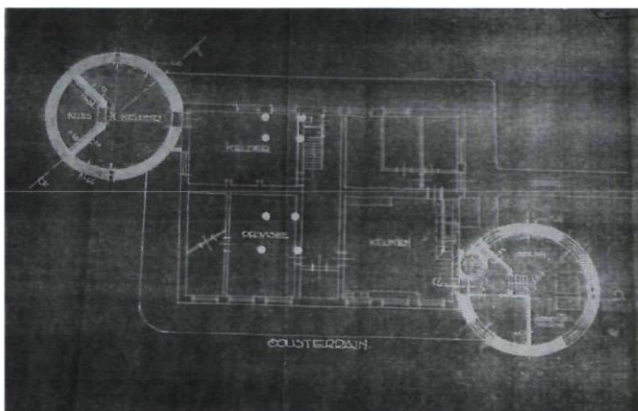
terrein ten zuiden van de moestuin van een omheining voorzien. Het park onderging eveneens enkele bescheiden veranderingen. In 1889 werd rechts voor het huis het padenbeloop van de oprijlaan veranderd.

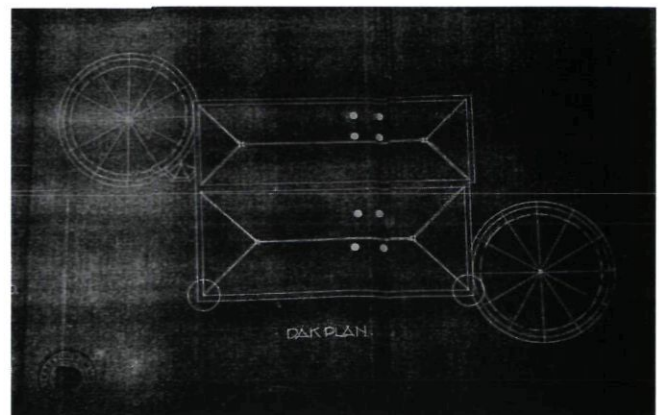
Afb. 25. 'Begane grond'. Plan uit 1930 door Chr. van Liempd.

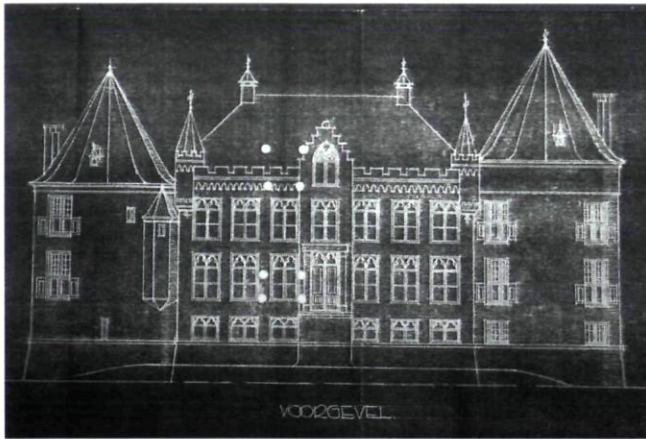
Afb. 26. 'Verdieping'. Plan uit 1930 door Chr. van Liempd.

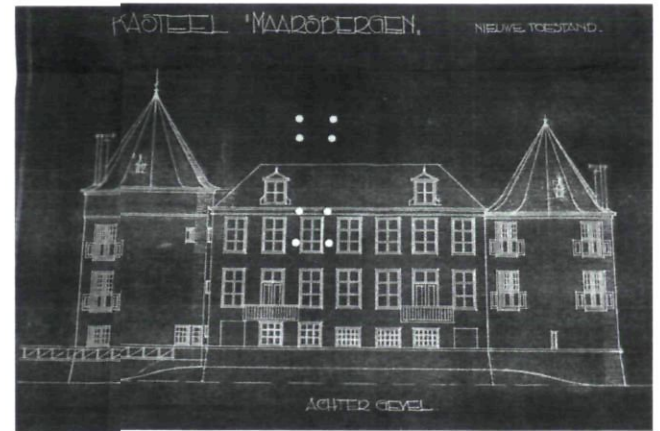
Afb. 24. 'Sousterrain'. Plan uit 1930 door Chr. van Liempd.

Afb. 27. 'Dakplan'. Plan uit 1930 door Chr. van Liempd.

Afb. 28. 'Kasteel Maarsbergen. Nieuwe toestand'. Voorgevel. Plan uit 1930 door Chr. van Liempd.

Afb. 29. Kasteel Maarsbergen. Nieuwe toestand'. Achtergevel. Plan uit 1930 door Chr. van Liempd.

Afb. 32. De zitkamer in de voorste toren in 1932. Repro uit Het Bouwbedrijf, 9de jrg. no. 18 (26 augustus 1932), pagina 228.

Afb. 31. De jachtkamer in de achterste toren in 1932. Repro uit *Het Bouwbedrijf*, 9de jrg. no. 18 (26 augustus 1932), pagina 229.

In 1905 kwam de oranjerie op het landgoed tot stand. Het is een vrijstaand bakstenen pand dat wordt afgesloten door een mansardedak. Het gebouw is zeer hoog, zes meter, teneinde de grote planten ruimte te geven. De achter- en zijgevels zijn vrijwel blind. De voorgevel bestaat uit een breed middendeelte dat eindigt met een topgevel. Hierin zitten drie glazen deuren met ronde bogen op de begane grond met daarboven een glazen opzetstuk van latwerk met vier rozetten. De middenrisaliet wordt beëindigd door een muurvlak met een houten beplanking waarin drie ronde lichten met een kruisroede-verdeling zijn aangebracht. De zeer smalle, iets teruggelegde zijgedeelten bevatten ieder een venster waarboven een latwerk met rond licht is aangebracht. Aan de achterkant waren twee openingen. Een is dichtgezet, de ander is met een luik gesloten. In de achtergevel zijn sporen van een trap te zien die toegang tot de zolder bood. De oranjerie werd verwarmd door middel van een kachel. In de winter werden de pot- en kuipplanten op lange houten stellingen gezet. De drie hoge deuren werden 's winters met luiken afgeschermd als bescherming tegen de vorst. De vloer is met estrikken belegd met een sierband voor de deuren langs. De planten werden

begoten met water dat werd opgevangen in een -inmiddels afgebroken- cisterne aan de achterzijde van de oranjerie. De zolder deed dienst als appelzolder.¹⁰² De tuinmuur werd verlegd zodat hij mooi op de oranjerie aansloot.

Bij de vijver achter het huis werd in 1924 een betonnen zwembad gebouwd. Daarbij hoort een rond badhuisje, opgebouwd uit geteerde stammetjes met een rieten tentdak.

De Folcoldusberg of -heuvel is sedert 1910 als begraafplaats voor de familie Godin de Beaufort in gebruik.

De verbouwing van 1930

Een volgende modernisering van het kasteel, bewust in oud-Hollandsche stijl, zou vijftig jaar later zijn beslag krijgen. Jhr K.A. Godin de Beaufort was in 1921 gestorven. Diens zoon en erfgenaam Jhr J.W. Godin de Beaufort gaf in 1930 aan de architect Ch. J. van Liempd de opdracht het huis te vergroten.¹⁰³ Van Liempd zag zich voor de taak gesteld om een huis met een 'weinig karaktervol uiterlijk', aldus Wattjes die twee jaar later verslag deed van de uitbreiding¹⁰⁴, aan te passen aan de woonwijze en de behoeften van de moderne

Afb. 30. Console en deel van het neogotische spitsboogfries achter de noordwestelijke toren op zolder. Foto RDMZ, 2003.

tijd, zonder voorbij te gaan aan de geschiedenis van het gebouw. Zich inspirerend op de 18de-eeuwse tekeningen van Pronk die hij op het provinciaal archief (thans HUA) over tekende¹⁰⁵ en de tekening van Jan de Beijer ontwierp Van Liempd aan het bestaande huis twee ronde torens à cheval. Wattjes is enigszins terughoudend over de herbouw van 'reeds voor meer dan een eeuw verdwenen bouwdeelen'. Liever zag hij een toevoeging in moderne trant 'op soortgelijke wijze als de in 1882 vernieuwde voorgevel in de vormen van dien tijd gemaakt'.¹⁰⁶ Wattjes vergoelijkt de beslissing van de architect uiteindelijk door erop te wijzen dat de woning een

Afb. 33. De voor- en linkerzijgevel in 1932. De beide torens zijn gebouwd, de gevels zijn nog gepleisterd. Repro uit Het Bouwbedrijf, 9de jrg. no. 18 (26 augustus 1932), pagina 228.

Afb. 34. De achtergevel in 1932. Repro uit Het Bouwbedrijf, 9de jrg. no. 18 (26 augustus 1932), pagina 227.

geschikt milieu moet zijn voor de bewoner die bovendien zijn voorname en smaakvolle huisraad (oude schilderijen en kunstvoorwerpen) in een passende omgeving moet onderbrengen. Bij oud en waardevol familiebezit passen geen functionalistische woonvertrekken. Daarmee is de keuze voor het terugbrengen van de beide torens gelegitimeerd. Wattjes blijft het echter een heikel punt vinden, want hij besluit zijn bespiegeling met 'de gekozen oplossing is (...) ofschoon niet de eenig juiste zeker wel alleszins verdedigbaar'.

Het werk is snel uitgevoerd. Het bestek en de bijbehorende tekeningen dateren van april 1930, de aanbesteding vond plaats op Maarsbergen op 18 april 1930 en het buitenwerk zou volgens het bestek op 1 augustus 1930 voltooid moeten zijn. Pas daarna mocht met de werkzaamheden in het gebouw zelf begonnen worden.¹⁰⁷ Het werk is uitgevoerd door de aannemers H. van Lunteren uit Woudenberg en A.H. Verhagen uit Leersum.

Vanaf juli worden tekeningen gemaakt voor de afwerking van de interieurs. Voor de inrichting van de torenkamers leverde de N.V. Kunstwerkplaatsen Cuypers & Co te Roermond de ontwerpen, waarbij rekening is gehouden met kabinetten en antieke schouwen die in de kamers moesten worden opgenomen.¹⁰⁸ De Kunstwerkplaats leverde ook de lambrisering voor de grote toren die dan nog 'Billardzaal' genoemd wordt. Schetsen worden gemaakt voor de lambrisering en het buffet in de eetzaal.

De beide torens waren niet even hoog. Aan de voorzijde kwam de 'grote of hoge toren', aan de achterzijde de 'kleine of laage' toren. Het ontwerp is uiteindelijk een fractie anders uitgevoerd dan de plannen uit 1930 laten zien. De indeling van de voorste toren werd als volgt. In de kelder die toegankelijk was vanuit de bestaande keuken, kwam een zitkamer voor het personeel, een ruimte voor de centrale verwarming en een bergplaats voor brandstof. De begane grond diende als zitkamer (*Bibliotheek* en *Billard* staat in het ontwerp geschreven) en was vanuit de salon bereikbaar. Deze kamer kreeg een antieke schouw. De wanden werden uit kleurige rode steen opgemetseld en wit gevoegd. Vloer en

lambrisering met ingebouwde kasten werden uit eikenhout gemaakt. Op de verdieping kwamen een zit- en een slaapkamer met toiletten, toegankelijk vanuit de logeerkamer in de middenbouw. Hier werden de wanden gepleisterd en beschilderd.

De achterste toren, toegankelijk via de kelder in het midden-deel, werd voorzien van een kluis en archiefruimte. Op de begane grond werd dit gedeelte als jachtkamer (*Huiskamer* op het ontwerp) ingericht met antieke schoorsteen, eikenhouten lambrisering en een opengewerkte trap met bordes die door een 'aanhangtorentje' toegang geeft tot de vertrekken daar weer boven. De wanden van de jachtkamer werden als schuurwerk behandeld. Op de verdieping werden een slaapkamer, kleedkamer en een badkamer met toilet ondergebracht.

De vloeren van de beide torens lagen op een ander niveau dan die in het bestaande gebouw. Ten eerste gaf dat mooiere doorkijken dan wanneer het niveau gelijk getrokken zou zijn en ten tweede konden de onderkant van de raamkozijnen in de torens op een normale hoogte uit de vloer geplaatst worden en aan de buitenkant op dezelfde lijn gelegd worden als de vensters in het hoofdblok. Het baksteenmetselwerk kreeg een terugliggende voeg en de daken werden met leien gedekt. Van het bestaande huis werd de dakhelling gewijzigd, waardoor de arkeltorentjes voor een gedeelte binnen de kap kwamen. Voorlopig bleven de pleisterlaag en de kantelen rond de arkeltorentjes gehandhaafd. Pas in 1936 is die, mét de kantelen verwijderd, zijn de dakkapellen aan de voorzijde toegevoegd en is het spitsboogvenster in de top van de middenrisaliet gewijzigd tot een kruisvenster. In het interieur werden kamers van (oud Hollandsche) betimmeringen voorzien, de kamers links voor en links achter kregen een houten balklaag. Een schouw met zandstenen kariatiden *Justitia* en *Caritas* verbeeldend, werd in de eetkamer links achter geplaatst. De wanden van de eetkamer werden met een imitatiegoudleer behangen en met renaissance meubels gemeubileerd. Sindsdien is de indeling, aankleding en het belangrijkste deel van de inrichting van het huis ongewijzigd gebleven, zij het dat de eetkamer is gemoderniseerd. Het 'leren' behang bestaat niet meer en de zware meubels hebben plaats gemaakt voor geriefelijkere exemplaren.

Conclusie

De continuïteit van particulier eigendom, bewoning en beheer gaat op Maarsbergen terug tot 1656 toen de Amsterdamse koopman Samuel de Marez de voormalige proosdijsgoederen in bezit kreeg. Sindsdien is het door vererving en verkoping steeds in particuliere handen gebleven. De omvang fluctueert, maar de historische buitenplaats met huis, park, lanen en een aantal boerderijen blijven constante elementen waar iedere generatie, iedere nieuwe eigenaar zich aan vast hield. De veranderingen die in vijf eeuwen hebben plaats gehad hielden verband met het beheer van de plaats (huis en gronden) dat iedere generatie op zijn eigen wijze invulde, zonder het wezen van de buitenplaats aan te tasten. Ons beperkend tot de

historische buitenplaats betekent die continuïteit dat het huis een historisch archief is waaraan de geschiedenis vanaf de 15de tot en met de 20ste eeuw valt af te lezen. Hetzelfde geldt voor het park, onder het 19de-eeuwse landschapspark is de structuur van de 17de-eeuwse aanleg nog manifest. Doordat de buitenplaats in particuliere handen is wordt die geschiedenis door de wijze van beheer gerespecteerd en in stand gehouden. Dat vraagt de nodige inzet, inventiviteit en onvoorwaardelijke toewijding van de eigenaars. Indien dat wegvalt betekent dat het einde van een 'complete' buitenplaats, een plaats waar de wooncultuur in al zijn facetten nog steeds valt te beleven.

Bijlage

Inventaris van de meubele goeden toebehoirende d'Abdije van Bern, bevonden den 12e April 1600 derthien op den huysse van Mersbergen, ter presentie van heer Jan Moors, pastoor tot Bockhoven, heer Hendrick van Griensven, proost tot Mersbergen ende mr. Jacob Vercuylen, welke meubelen gelaten zijn onder de bewaernisse van heer Hendrick van Griensven.109

Ierst beneden in den kelder oft kuecken

In den iersten seshien tenne schotelen van twee pont en half 't stuck

Seshien tenne schotelen van twee pont 't stuck

Seven cleyn tenne schotelen van omtrent een pont 't stuck

Negen bancketschotelkens met vijf saucieren

Twee groote schotelen van ten

Seven teljooren mette wapen van Spierinck110, met noch

Twintich teljooren sonder wapen

Twee lampetschotelen met hunne waterpotten

Een cleyn tenne flapkan sonder teecken, een wijnkan met een pijp ende noch een ander tenne kan

Sesse tenne platte kroeskens

Drie saudtvaten, seven kommekens ende drie tenne pispotten

Coperwerck

Twee copere ketels van root coper

Sesse copere kandelaars, vier met pijpen en twee met pinnen

Een vijsel met een stemper ende twee copere blaeckers

Een becken met een duerslach

Een beddepanne

Een tourpanne met haer deksel

Een copere pot om te koken

Een houten teytl met copere banden

Iserwerck

Twee ijsere brandelars met scalmen daer den spit inne weyndt

Drye paer brandtjysers met metale doppen

Twee paer groote ijsere brandelars waerop staet 't convents wapen

Een brandtjyser boven met eenen rinck om schotel op te setten

Vier ijsere tangen, drie ijsere halen met eenen ronden boom
 Een vouthengel met eenen ijseren rooster
 Drie ijsere speten met twee braetpannen ende een berchwage
 Drie uregewercken, een nieuw en twee oude

In den toren bij de voorcamer boven

Een groote houtte cleerkas van screynhoudt
 Een schilderije van St. Marcus

In de voorcamer

Een koetse van screynhoudt, behangen met roye gordijnen
 ende rooden omloop
 Een bedde ende hooftpuluwe met twee oorkussens ende een
 roode gevoyerde deken
 Een richtbiffet met een taeffel van eyckenhoudt ende haere
 voet daeronder
 Een schilderije waerop staet geschildert het crucifix, met
 dueren, d'een van Folcoldus ende d'ander van Spierinck
 Een schilderije van St. Anna, waerop mede staet Appollonius
 Otterl11

In de camer daernaest

Een koetse van screynhoudt

In de derde camer

Een koetse van screynhoudt
 Een bedde, eenen hooftpuluwe, twee oorkussens, met een
 roye ongevoyerde deken, met twee roye gordijnen, ende roy-
 en omloop
 Een oudt geslagen biffet met een anderen voet van een biffet
 Een schilderije van St. Jan

In de vierde camer of camer naest den trap

In den iersten een beddestee
 Een bedde, een hooftpuluwe, twee roye dekens beyde gevoyert
 Een eijcken taeffelken metten voet

In de toren boven de stove

Een koetse van screynhoudt met roye gordijnen ende een
 rabat
 Een eycken taeffel met eenen eycken voet
 Een biffet boven opengeslagen met een lange scabel van eyc-
 kenhoudt
 Een schilderije van Ste Matheus

In de stove

Een eycken taeffel met haren eycken voet
 Twee lange eycken scabellen
 Eenene Ecce Homo van den proost van Honswijk
 Een schilderije van Magdalena met een cleyn schilderije van
 de Verijsenisse
 Drie cleyn schilderijen van Susanna

In den voorsadel

Een koetse van screynhoudt met roye gordijnen ende root
 rabat

Een bedde, eenen hooftpuluwe, twee oorkussens, met een
 gevoyerde deken
 Een eycken taeffel met haeren voet, met een lange eycken
 scabelle, een scabel wat korter met een.. ende een lanck hoec-
 kige scabel
 Een schilderije van St. Lucas
 Een cronyckcarte met eycken lijsten

In de salet

Twee eycken taeffelen met haer voeten, d'een uuyttreckende
 ende d'ander nyet
 Twee groen taeffelcleederen
 Sesse corte sitscabellen van screynhoudt
 Derthien groen sittekussens, soo gebloemde als andere die
 geruyt zijn
 Een ingewerckt biffet van screynhoudt
 Een groote schilderije in lijsten van Susanna
 Een schilderije van de fundatie van Bern, met een schilderije
 van heer Dierck Spierinck ende een schilderije van den fun-
 dateur oft zijn...
 Een schilderije van Judith
 Twee carten, een van de Nederlanden ende d'ander van
 Utrecht

In den toren achter het salet

Een kantoortaeffel van nootboomen
 Een lanck schaprayken van eyckenhoudt
 Een bedde, een hooftpuluwe, twee oorkussens, twee roy gor-
 dijnen metten omloop

rabat= smalle geplooidde strook boven een gordijn, val
 scabel= (voeten)bank

Noten

- 1 'Maarsbergen met alle gebruiksrechten die zij, toen ze (Folcold en Bescela) nog in de wereld leefden, aldaar rechtens hebben verkregen'. Die gebruiksrechten bestonden uit het weiden van schapen, het maaien en plaggen van de heide ter bemesting van het bouwland, het onttrekken van hout en turf aan het land voor het stoken etc.
 G.M. van der Velden, *De Uithof van de Abdij van Berne te Maarsbergen 1134-1648*, uitgave Abdij van Berne, 1988 (2), p. 3.
- 2 E.J. Demoed, *In een lieflijk landschap*, Zaltbommel 1974 (ongewijzigde herdruk 1997), p. 149, vertelt de legende zonder bronvermelding. Diens bewering dat in de St. Janskathedraal te 's-Hertogenbosch een gebrandschilderd raam zou zijn met het bewuste tafereel is niet juist. Het raam bevindt zich in de St. Jacobskerk in die stad. Zie voor de legende: H. van Bavel, *Regestenboek van het archief op de abdij van Berne 1134-1400*, Heeswijk 1984, regest 31.
- 3 Zie hiervoor: Van Bavel, 1984, pp. VIII-IX, met kaartje.
- 4 Zie voor de uithoven: G.M. van der Velden, 'De voormalige uithoven van de Abdij van Berne', in: *Analecta Praemonstratensia* 64 (1988) (1), pp. 231-257.
- 5 W. Hoevenaars, 'De proosdij van Maarsbergen', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XVIII (1890), p. 135.
- 6 Van der Velden, 1988 (2), p. 4 en 63 noot 19.
- 7 Zie voor een overzicht van de proosten van Maarsbergen: Hoevenaars, 1890, pp. 122-125; E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen*

- tot de *Geschiedenis der Utrechtsche Ridderhofsteden en Heerlijkheden*, eerste deel, 's-Gravenhage 1909, pp. 474-477; Van der Velden, 1988 (2), pp. 10-26.
- 8 Hoewel Maarsbergen in de provincie Utrecht lag, waren de proosdij en de goederen het bezit van de abdij van Berne in het land van Heusden. Kerkelijk hoorde Berne c.a. tot het bisdom Utrecht, maar staatkundig viel het onder het gezag van de Staten van Holland en Westfriesland.
- 9 Zie voor de voorwaarden die de abt aan het functioneren van een proost in 1399 en 1444 stelde: Hoevenaars, (1890), pp. 148-151 en XIX (1892), pp. 169-173.
- 10 Van der Velden, 1988 (1), p. 233.
- 11 Van der Velden, 1988 (1), pp. 233-234, (2), p. 27.
- 12 Hoevenaars, 1890, p. 125; Van der Velden, 1988 (1), p. 245.
- 13 Een voorbeeld van een pachtcontract uit 1581 is te vinden bij Van der Velden, 1988 (2), pp. 58-61 (Bijlage III).
- 14 Van der Velden, 1988 (2), pp. 40-41, p. 22.
- 15 Van Bavel, 1984, regest 136; getranscribeerd bij Hoevenaars, 1890, pp. 134-138.
- 16 Hoevenaars, 1892, pp. 161-162.
- 17 Van Bavel, 1984, regest 7.
- 18 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen*, Zutphen 1983, p. 61.
- 19 Van Bavel, 1984, regest 241, getranscribeerd bij W. Hoevenaars, 1890, pp. 139-140.
- 20 Van der Velden, 1988 (2), pp. 32-35.
- 21 Hoevenaars, 1892, pp. 183-185.
- 22 Dekker, 1983, p. 61.
- 23 Hoevenaars, 1890, pp. 120-121.
- 24 Hoevenaars, 1892, p. 164.
- 25 Hoevenaars, 1892, p. 171.
- 26 H. van Bavel, *Regestenboek van het archief op de abdij van Berne 1400-1500*, Heeswijk 1990, regest 915.
- 27 Na 1483 werd de politiek in het Sticht gedomineerd door de vraag hoe men zich diende op te stellen tegenover de Habsburgse dynastie die zijn macht in de Nederlanden trachtte uit te breiden. Het naburige hertogdom Gelre verzette zich vanaf 1492 met hand en tand tegen de Habsburgse overheersing en sleurde in zijn vrijheids- en expansiedrang het Sticht mee. De positie van het Sticht was niet benijdenswaardig. Het bevond zich letterlijk tussen beide strijdende partijen en was bovendien verdeeld. Dit had dat tot gevolg dat Gelderse troepen regelmatig op het Stichtse grondgebied te vinden waren om hulp te bieden, danwel plunderingen uit te voeren. Zie hiervoor: J.E.A.L. Struick, *Gelre en Habsburg 1492-1528*, Arnhem 1960 en C. Dekker [red.], *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, I, pp. 189-190, p. 257.
- 28 Hoevenaars, 1892, p. 176.
- 29 J.W. van de Waardt, *Caarte vande Ambachts Heerlijkheid en landerij van Meersbergen Ao ...*, Woudenberg 1996, p. 4 (aanwezig HUA).
- 30 Van der Velden, 1988 (2), pp. 42-43.
- 31 Van der Velden, 1988 (2), p. 44.
- 32 Van der Velden, 1988 (2), p. 27.
- 33 Van der Velden, 1988 (2), pp. 24-26.
- 34 Zie voor de geschiedenis de transcripties (deels in het Latijn) van Hoevenaars, 1892, pp. 186-203.
- 35 Een 'camp' is een akker of een omheind stuk land van een onbepaalde grootte. Een mergen of morgen bedraagt in de 17de eeuw te Maarsbergen 0.85 ha. Men hanteerde hier de Rijnlandse roedemaat. Een 'hoijmaat' is hetzelfde als hooiland, ook weer van een niet nader aan te duiden omvang die kon variëren.
- 36 Van der Velden, 1988 (2), pp. 27-28. Op dit moment is het archief nog niet zodanig geordend dat het snel toegankelijk is. De vermeldingen over de verbouwingen zijn 'toevallige' vondsten.
- 37 Archief Abdij van Berne, Cart. II, nr. 221, p. 110.
- 38 Aelbert Cuyp, tekening in zwart krijt, gewassen in grijs, oker, geel en blauw, 187 x 303 mm, Graphische Sammlung Albertina, Wenen inv. nr. 8755; afgebeeld als cat. nr. 58 in: Arthur K. Wheelock jr. [red.], *Aelbert Cuyp*, Washington, National Gallery of Art, 2001. Bij de tekening van Cuyp staat in de catalogus vermeld dat het hier een 'yet unidentified manor' betreft. De samensteller lokaliseert de plaats van de tekening bij de Elterberg in het Kleefse stroomgebied van de Rijn. Het betreft hier echter zonder twijfel Maarsbergen. Zowel een vergelijking met de tekeningen van Roghman en van Anthonie van Waterloo als het schilderij van Van Everdingen uit het eind van de 17de eeuw maken dat duidelijk. Roelant Roghman, tekening in zwart krijt, penseel in grijs, 245 x 350 mm, particuliere collectie. Aan de onderzijde van de tekening staat, slecht zichtbaar, een kleine noordpijl naar rechts getekend, zodat over de afgebeelde zijde van het kasteel geen onzekerheid bestaat. Staande vóór het kasteel zou men deze kant de linkerzijdevel noemen.
- 39 Zie hiervoor: W. Hoevenaars, 'Scheidsrechterlijke beslechting van een geschil nopens de inkomsten der geestelijke goederen, tusschen H. Vordenus, deken van Oldenzaal, c.s. ter eenre, en de gedeputeerden van de provincie Overijssel ter andere zijde,- met andere bescheiden daarop betrekking hebbende (A° 1622-1623)', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, XVII (1889), pp. 201-204; Hoevenaars, 1890, pp. 125-126.
- 40 Hoevenaars, 1890, pp. 126-132.
- 41 Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort, Dorpsgerechten, inv. nr. 1050: Over Samuel de Marez of Marees, zie ook: Wittert van Hoogland, 1909, pp. 477-478. Samuel de Marez, heer van Maarsbergen, Maarn, Oud-Broekhuysen (sedert 1658), de Grootte en Kleine Koppel en Maarschalkerweerd was door de koning van Frankrijk Lodewijk XIV verheven tot ridder in de orde van St. Michel. Daarnaast was hij Geëligeerde Raad ter Vergadering van de Staten van Utrecht, extra-ordinaris Raad in de Hove Provinciaal en hoogheemraad van de Leckendijk Boven-dams. Hij is overleden op 11 september 1691 en in de Domkerk te Utrecht begraven.
- 42 J.C. Klesser, *Mersberch, proosdij en kasteel*, Scherpenzeel 1995, pp. 29 e.v.; W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op de grond in de provincie Utrecht*, deel I, Leiden 1932, pp. 292-293. De eerste kavel omvatte 'het Proosdij-huys van Meersbergen met de gerechtigheyt ende preaeminentien, daertoe behoorden, bestaende int recht vant stellen van buymeesters over geheel Meersbergen ende 't stellen van de valck, mitsgaders een schoone vogelkoy ende vijff wooningen met 399 mergen 223 roeden, soo hoij, weij-, bouw-, als heijdelanden', alsmede '249 mergen hey ofte water in denselven streedck, streckende van den Berch tot aen de Haer'. Deze kavel strekte zich uit als brede strook ter weerszijden van de Heerensteeg (de centrale as) vanaf de Folcoldusberg tot aan de noordelijke grens met Maarn waar nu nog de boerderij De Haar ligt. De vijf 'woningen' waren De Cruivoort, De Brink, het Kooyhuis, Bloemheuvel (boerderij en herberg) en Uilegat (tegenover de plaats van het huidige Anderstein). De tweede kavel lag ten oosten van het eerste en was 'aen de oostzijde begrijpemde vier wooningen', namelijk de hofsteden Altena, Valkenenge, Meierhorst en Rumelaer met in totaal 86 morgen 593 roeden bouwlanden, 16 morgen 140 roeden hooil- of weiand, 31 morgen 517 roeden gemeenschappelijke weidegrond (de Meent), zes morgen gemeenschappelijk hooiland en 273 morgen 268 roeden heide. De kavelgrens liep langs de Rottegatsteeg. De derde kavel was 321 morgen 349 roeden groot en lag aan de westkant van de eerste kavel. Hierop stonden vijf niet met name genoemde hofsteden (de Maarsbergse Buurt) aan de Buurtsteeg. Het land bestond uit bouwland, driestland, weiland in de meent (de gemeenschappelijke weidegrond), hooiland, water en heide. De vierde kavel lag ten westen van de Rottegatsteeg. Hier ston-

- den vijf woningen op: De Teut, De Meente, Lammersdam en Groot en Klein Haksvoort. De totale oppervlakte van deze kavel bedroeg 360 morgen, waarvan 94 morgen bouwland, 30 morgen hooiland, 34 morgen weiland in de meent en 179 morgen heideveld. Voor de reconstructie van de plaats van de boerderijen en woningen, hun namen en korte geschiedenis zie: J.W. van de Waerd, 1996.
- 43 Zie hiervoor: A.J. van de Ven, J.L.A. van Ittersum en C. Post, *Het huis Janskerkhof 13 te Utrecht*; Utrecht 1959. Uitg. ter gelegenheid van het 75-jarige jubileum van het kantoor Utrecht van De Twentsche Bank, p. 6.
- 44 *'De Heerlijkheid van Meersberghen welck hij heeft gekogt int Jaer sestien hondert ses en vijftig den elfden november van de Staaten Generaals voor de somme vant neegentig duijzent guldens; hij heeft doen opbouwe het Casteel en daer gesteld voor de somme van wel twee mael hondert duijzent guldens waer onder begreepen is de verdere koste door hem aldaer gemaakt en daer en booven heeft hij des selfs vrouw gekogt voor veertig duijzent guldens aen Juweelen (...)*'. Dit betreft een vermelding in een 18de-eeuwse genealogie die bewaard wordt in het familiearchief De Marez Oijens, Centraal Bureau voor Genealogie, inv. nr. fa 215/3. Wie het stuk op welk moment heeft geschreven is niet aangegeven.
- 45 Wittert van Hoogland, 1909, pp. 478-479; Van Iterson, 1932, pp. 318-320.
- 46 Olieverfschilderij door Allard van Everdingen met het gezicht op huis Maarsbergen vanaf de Folcoldusheuvel, omstreeks 1675, 90 x 163 cm. Particuliere collectie.
Anthonie (van) Waterloo: tekening in zwart krijt, penseel in grijs, 254-407 mm, particuliere collectie, afgebeeld in Robinson, W.W. en P. Schatborn, *Seventeenth-Century Dutch Drawings. A Selection from the Maida and George Abrahms Collection*, Massachusetts 1991, cat. nr. 41. De tekening van Anthonie van Waterloo (Lille 1610-1690 Utrecht) is gemaakt ná het schilderij van Van Everdingen. Van Waterloo geeft een verdere ontwikkeling van het poortgebouw weer. Aangezien Van Waterloo in 1690 overleed moet de tekening gedateerd worden tussen 1675 en 1690.
- 47 *'Maasbergen'*, gewassen pentekening door Cornelis Pronk uit 1731, RPK, inv. nr. 2994; Maarsbergen, voorzijde, gewassen pentekening door L.P. Serrurier naar Pronk, ca 1731, HUA, TA 1575; Maarsbergen vanuit het zuiden (achterzijde), gewassen pentekening van L.P. Serrurier naar Pronk, 1731, HUA, inv. nr. TA 1577.
- 48 *'t Huys Maasbergen van Agteren'*, door Paulus van Liender in 1750, RPK, inv. nr. 4409.
De tekening van de achterzijde van het kasteel uit 15 juli 1750 (HUA, TA 1580) is waarschijnlijk ook van de hand van Paulus van Liender. Klessner, 1995, meent dat het een tekening van Jan de Beijer betreft. H. Romers deelt die mening niet in zijn publicatie, J. de Beijer, *oeuvrecatalogus*, 's-Gravenhage 1969, p. 27. Romers schrijft de tekening toe aan een van de gebroeders van Liender, waarschijnlijk Paulus. Het lijkt een voorstudie te zijn voor de tekening die zich in het RPK bevindt.
- 49 *'t Huys Maasbergen den 24. Septemb. 1749'*, tekening door Jan de Beijer, 114x174 mm, geduid en gedateerd op de achterzijde, HUA, inv. nr. TA 1579-1.
- 50 Het huidige wapen is in 1936 aangebracht na de ontleistering van de gevel. De steen was afkomstig van de Grote Bloemheuvel. Over het wapen van Maarsbergen bestaat de nodige verwarring. Het wordt bij Van der Aa beschreven als: *'een veld van sabel (zwart) met een spinnewiel van goud; gedekt met eene bisschoppelijke mijter, omkransd door eenen gordel Johannisschelpen [sic], waaraan een medaile met St. Joris hangt, alles omvat door twee olijftakken'* (A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, L.M., Gorinchem 1846, p. 504).
Hoevenaars is van mening dat het Maarsbergse wapen het wapen van Kleef is met acht gouden scepteren. De bisschopsmijter is dan de mijter van Berne. St. Joris moet ridder Folcoldus zijn op zijn paard (Hoevenaars, 1890, p. 122, noot 2).
Klessner voegt hieraan toe dat het wapen van Berne sinds de Middeleeuwen de karbonkel van Kleef voert. De heer van Kleef komt voor in de stichtingsoorkonde van de abdij van Berne. De mijter verwijst naar het pauselijk privilege van staf en mijter dat aan het wapen van de abdij mocht worden toegevoegd bij het vierhonderdjarige bestaan in 1534 (Klessner, 1995, pp. 38-39).
Volgens vriendelijke mededeling van David Vroon die een studie naar het Maarsbergse wapen heeft gemaakt heeft De Marez aan het abdijwapen de keten met Jacobsschelpen toegevoegd. Dat recht had hij als ridder in de Franse orde van St. Michel. De 'ridder op het paard' stelt St. Michel voor.
- 51 L.P. Serrurier naar Pronk 1731, HUA, inv. nr. 1577. De verblijfplaats van de tekening van Pronk is niet bekend.
- 52 HUA, inv. nr. TA 1579 (3).
- 53 *Nieuwe Kaart van den lande van Utrecht etc. door Bernard de Roy, 1696*, Alphen aan den Rijn 1973 (reproductie met inleiding door A.H. Sijmons).
- 54 *'Caarte van de Ambachts Heerlikheid en Landerij van Meersbergen Ao 1721'* door landmeter Justus van Broe(c)khuyzen, 1716, HUA, inv. nr. TA 168. Kaart 190 x 120, getekend op papier met bruine inkt, ingekleurd. Opgeplakt op linnen. Kompasroos en passer gehoogd met goud.
- 55 Over de lanen merkt Klessner op dat de laan aan de noordzijde de Heerensteeg moet zijn, de laan aan de westkant herkent hij als de Buurtsteeg (Klessner, 1995, p. 18).
- 56 Vermeld in: HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris G. van Spall, inv. nr. U 196a12, acte 19, dd 9 maart 1756. Deze acte betreft een huurovereenkomst waarin het te verhuren goed wordt beschreven.
- 57 Cats, J., *Ouderdom, buyten-leven en hof-gedachten, op Sorgvliet*, Amsterdam 1656; idem, *Tachtig jarig leven, en huyshouding, Of kort begryp van het buyten leven op Zorg vliet*, Amsterdam 1684.
- 58 Enkele voorbeelden: Petrus Hondius, *Dapes Inemptae, of de Mouffeschans, dat is, de soeticheydt des buytenlevens vergheselschap met de boeken*, 1621; Constantijn Huygens, *Vitaulium, Hofwijck*, 1653; Jacob Westerbaen, *Arctoa Tempe. Ockenburg*, 1653.
- 59 Zie uitvoerig over dit onderwerp: P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buytenlevens, vergheselschap met de boucken; het hofdicht als tak van een georgische litteratuur*, Den Haag 1960.
- 60 E. Meyster, *Des weerdels Dool-om-Berg int-dool op Dool-inbergh*, Utrecht 1699. Zie voor de activiteiten van Everard Meyster: D. Hamer en W. Meulenkamp, 'Nimmerdor en Doolomberg, twee 17e-eeuwse tuinen van Everard Meyster', in: *Bulletin KNOB*, 86(1987)1, pp. 2-14.
- 61 HUA, Archief Van der Muelen, inv. nr. 105: *Lijkgedicht op het Overlijden van den Hoog. Ed. Wel-gebooren Heer, de Heer Samuel de Marez In Zijn Hoog-Edele leeven, Heere van Maarsbergen, Mare en Coppel (...) Overleeden in Utrecht den 11. in Herfstmaand 1691*.
- 62 A.J. Dezalliers d'Argenville, *La théorie et la pratique du jardinage*, Paris 1760 (Den Haag, 1711, 1715 en 1739), hoofdstuk VI; J. Buis, *Historia Forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*, deel 2, Utrecht 1985, pp. 553-554.
Zie voor een korte biografie van Dezalliers d'Argenville: F. Gaasbeek, 'Boscultuur. De esthetische aspecten van bosbouw op de landgoederen Zuilenstein en Amerongen', in: *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2000, (pp. 53-102), p. 102, noot 62.
De verschillende categorieën zijn:
- *Fôrets et grands bois de haute futaie*: grote oppervlakken van opgaand hout met paden voor de jacht die vaak in een ster waren aangelegd. Aanbevolen houtsoorten voor een dergelijk sterrenbos waren eik, iep, beuk, tamme kastanje en haagbeuk.
- *Bois taillis*: hakhout, meestal eikenhout met een omlooptijd van negen jaar

- *Bosquets de moyenne futaie à hautes palissades*: bosquetten van regelmatige rijen hoog opgesnoeide haagbeuk, iep of linde
- *Bosquets découverts et à compartiment*: haagvormige doorzichtige bosquetten die tot doel hadden een 'zachte' overgang tussen tuin en buitengebied te bewerkstelligen
- *Bosquets plantés en quinconce*: kleine percelen van hoogstambomen, in vijftallen gepoot volgens het dobbelsteenpatroon
- *Bois verts*: de meest gewaardeerde bossen bestaande uit naaldhout
- 63 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, Notaris Johannes Kelffkens Utrecht dd 2 mei 1789 u 225a015, acte nr 80
- 64 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Thomas Vosch van Avezaet, inv. nr. U 118a002, acte 497, dd 10 mei 1708: Testament van Margartha Trip.
- 65 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Thomas Vosch van Avezaet, inv. nr. U 118a003, acte 402, dd 28 juli 1714.
- 66 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Jacob van den Doorslag, inv. nr. U 139a005, acte 66, dd 28 oktober 1714.
- 67 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Thomas Vosch van Avezaet inv. nr. U 118a001, acte 67, dd 10 december 1715 en inv. nr. U 118a004, acte 77, dd 2 maart 1716.
- 68 Een bewerking van deze kaart uit 1780 is aanwezig op het huis Maarsbergen. Landmeter G.P. Zaalder maakte die op 15 april 1780 naar de originele kaart, in opdracht van Hendrik van Kessel die op 6 juli 1779 Maarsbergen had gekocht.
- 69 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Thomas Vosch van Avezaet, inv. nr. U 118a004, acte 169, dd 13 april 1717.
- 70 Zie voor de grondrechten ter plaatse: Van Iterson, 1932, pp. 305 e.v.
- 71 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Thomas Vosch van Avezaet, inv. nr. U 118a004, acte 335, dd 24 juli 1719. Scheiding van de bezittingen tussen de zusters Margaretha en Isabella Sophia van der Muelen.
- 72 Constantia Clara barones van Tamminga (dochter van Isabella Sophia van der Muelen) was de volgende Vrouwe van Maarsbergen en Maarn. De titel ging na haar dood op 12 augustus 1753 over op haar dochter Jacqueline Cornelia de Geer van Rynhuizen († 4 december 1786).
- 73 Wittert van Hoogland, 1909, p. 483.
- 74 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris G. van Spall te Utrecht, inv. nr. U 196a12, acte 19, dd 9 maart 1756.
- 75 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Rijk van Vliet te Utrecht, inv. nr. U 238a002, acte 164, dd 8 september 1764.
- 76 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Hendrik van Dam te Utrecht, inv. nr. U 184a027, acte 51, dd 29 mei 1765.
- 77 Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort, Notariële archieven, notaris Jan Both Hendriksen te Amersfoort, inv. nr. AT 046a003, acte 347, dd 6 juli 1779.
- 78 Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort, Notariële archieven Woudenberg, notaris Arnoldus van Geijtenbeek, inv. nr. 2462, acte 49, dd. 15 augustus 1780.
- 79 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Johannes Kelffkens te Utrecht, inv. nr. U 225a015, acte 80, dd 2 mei 1789.
- 80 HUA, Archief van de notarissen van de stad Utrecht, notaris Nicolaas Willem Buddingh, inv. nr. U 272c015, acte 60, dd 25 juli 1793.
- 81 Aanwezig in het huisarchief Maarsbergen. Het stuk is in 1784 opge maakt; de uiteindelijke verkoop vond in 1785 plaats.
- 82 Het Nationaal Archief, OSK U5.8.
- 83 Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort, Notariële archieven, notaris Anthony Voskuyl, inv. nr. AT 042a033, acte nr. 3126, dd 6 februari 1801: testament van Willem en Teuntje Lagerweij, waarbij zij elkaar tot enig erfgenaam benoemen.
- 84 Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort, Notariële archieven, notaris Anthony Voskuyl, inv. nr. AT 042a036, acte nr. 3300, dd 8 juni 1804.
- 85 Zie: W.A.G. Perks, Den Treek. *Van marke tot landgoed*, Amersfoort 1984, p. 40.
Een van de voorgaande eigenaren van Den Treek was Hendrik van Geytenbeek uit Woudenberg die in 1765 de heerlijkheid Maarsbergen en Maarn en van 1765 tot 1779 het huis Maarsbergen in bezit heeft gehad.
- 86 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Archief van het gerecht Maarn en Maarsbergen, inv. nr. 1418: protocol van akten, voornamelijk van overdracht en hypotheek 1803-1811, stuk gedateerd 28 november 1804.
- 87 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Archief van het gerecht Maarn en Maarsbergen, inv. nr. 1418: protocol van akten, voornamelijk van overdracht en hypotheek 1803-1811.
- 88 Op 30 december 1805 verwierf hij twee boerenhofsteden met landerijen in de Maarsbergse Buurt voor f2600,— en op 31 december 1805 een boerderij aan de Rottegatse steegh voor f700,—; op 30 juni 1809 volgden de tienden (die Teuntje Lagerweij in 1804 niet mee verkocht had) van de grote en kleine Vossen, De Brink, De Cruivoort, de Grote Bloemheuvel, de Kleine Bloemheuvel, het Blauwe hujs, de Kleyne Valkeneng en de Grootte Valkeneng. (Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Archief van het Gerecht Maarn en Maarsbergen, inv. nr. 1418).
- 89 Idem, dd 26 juli 1807.
- 90 Op 30 maart 1810 wist Du Bois uit de erfenis Steeman de ambachtsheerlijkheid te kopen voor f1995,—. Het transport vond op de 27 april [zomermaand] 1810 plaats voor schout en schepenen van Maarn en Maarsbergen te huize van de koper: (Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Archief van het gerecht Maarn en Maarsbergen, inv. nr. 1418: protocol van akten, voornamelijk van overdracht en hypotheek 1803-1811).
- 91 Gemeentelijke archiefdienst Amersfoort, Notariële archieven, notaris G.J. Wisseling te Amersfoort, inv. nr. AT 055b015, acte 22, dd 26 januari 1814. Op die datum werden de goederen van de erven van Louis Trip de Marez geveild.
- 92 Het testament van J.A. du Bois is opgemaakt op 21 juli 1848. Op 1 augustus daaraanvolgend overleed hij. De helft van de goederen liet hij na aan zijn dochter Geertruida Adriana. Zijn zoons Barend en Aalt die hij had bij zijn dienstbode Gijsje van Harskamp en in 1842 als zonen had erkend, kregen samen de andere helft. (Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Notarieel archief Amerongen, notaris J.W.A. Immink, inv. nr. 205, acte 2990 dd 21 juli 1848).
- 93 Omstreeks 1850 bedroegen de inkomsten uit huur:
Hofstede Het Blauwe huis: f100
Hofstede De Bovenplaats: f250, later f300
Hofstede de Kleine Valkenengh: f140
Hofstede Bergveld: f150
Hofstede de Cruivoort: f200
Hofstede bij het huis Maarsbergen f225, later f250
Hofstede de Bloemheuvel, tevens tapperij: f300
Hofstede Buurteinde: f170
Hofstede de Grote Valkenengh: f200
Verkoop van mobilia als hakhout, vee, wagens en zaken van agrarische aard leverde in 1851 f2121,05 op.
(Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Notarieel archief Amerongen, notaris J.W.A. Immink, inv. nr. 207, acte 3176, 3218, 3219, 3220; inv. nr. 210, acte3393, 3394, 3395, 3396, 3508).
- 94 Uiterste wil van Barend du Bois (Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Notarieel archief Amerongen, notaris

J.W.A. Immink, inv. nr. 206, acte 3114 dd 2 juni 1849)
Uiterste wil van Aalt du Bois na het overlijden van zijn broeder Barend

(Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Notarieel archief Amerongen, notaris J.W.A. Immink, inv. nr. 214, acte nr. 3956 dd 28 oktober 1854).

- 95 P.J. Lutgers, *Gezigten in de omstreken van Utrecht*, Loenen aan de Vecht 1869.
- 96 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, bevolkingsregister Maarn-Maarsbergen over 1853.
- 97 Enige behoedzaamheid is hierbij wél geboden. De weergaven zijn niet in alle gevallen juist. Gebouwen en waterlopen blijken niet altijd nauwkeurig te zijn ingetekend. Indien relevant zal dat vermeld worden.
- 98 Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Notarieel archief Amerongen, notaris J.W.A. Immink, inv. nr. 266, acte 3025 dd 3 januari 1882. De koper Jhr mr Karel Antoni Godin de Beaufort betaalde f 175.000,—.
- 99 In de verkoopnotitie van 19 mei 1829 van het buitengoed Wulperhorst (HUA, archief Huydecoper, inv. nr. 1284) wordt een dergelijke schouw beschreven als: *'een schoorsteen met marmeren mantel, en twee grote spiegels, waarvan één in den schoorsteen en één in het penant'*. Ook het 'nieuwe' huis Wulperhorst kreeg in 1858 twee Utrechtse schouwen.
- 100 Zonder vermelding van de herkomst gepubliceerd bij: M.J. Ververs, *100 jaar Nederlands Hervormde kerk Maarsbergen, Maarn en Valkenheide*, Maarsbergen 1984, p. 27.
- 101 Zie voor de kassen: J.W.G. Laporte, *De moestuin van Kasteel Maarsbergen en zijn leefomgeving*, Maarsbergen 1998 (typescript, aanwezig RDMZ), pp. 25-28.
- 102 Laporte, 1998, pp. 22-24.
- 103 Correspondentie tussen de opdrachtgever en de architect bevindt zich in het dossier 'Bouw torens 1930 Kasteel Maarsbergen Architect Ch. J. van Liempd', aanwezig in het Huisarchief Maarsbergen op het kasteel. De gegevens over de verbouwing zijn grotendeels ontleend aan dit dossier.
Kopieën van de plattegronden en aanzichten van Kasteel Maarsbergen, nieuwe toestand, door Ch. J. van Liempd van april 1930 bevinden zich in de collecties van RDMZ.
- 104 Zie voor een verslag van de verbouwing: J.G. Wattjes, 'Uitbreiding van een historisch bouwwerk', in: *Het Bouwbedrijf*, 9de jrg. no. 18 (26 augustus 1932), pp. 227-229.
- 105 De tekeningen van Van Liempd bevinden zich in het Huisarchief Maarsbergen.
- 106 Het is verwonderlijk dat Wattjes meldt dat in 1882 de voorgevel is veranderd. Hij vergist zich, want de enige wijzigingen die in die tijd plaats vonden waren aan het interieur. Waarschijnlijk zag hij de neogotische verbouwing uit het midden van de 19de eeuw aan voor de 'in 1882 vernieuwde voorgevel'.
- 107 Artikel 3 in het Bestek en Voorwaarden.
- 108 Brief van 11 augustus 1930 aan Jhr J.W. Godin de Beaufort van de N.V. Kunstwerkplaatsen...etc.
- 109 Hendrick van Griensven was tussen 1610 en 1623 proost van Maarsbergen.
- 110 Jan Spierinck van Aelborg werd op 15 april 1491 proost van Maarsbergen en zou dat tot zijn dood in 1515 blijven.
- 111 Appollonius Otters van Emmerik was tussen ca 1516 en 1536 proost van Maarsbergen.

PUBLICATIES

Hetty E.M. Berens, W.N. Rose 1801 -1877: **stedenbouw, civiele techniek en architectuur**, Rotterdam [Nai uitgevers] 2001, 400 pp., illustraties in kleur en zwart wit. ISBN 90-5662-230-7. EUR 39,—

Willem Nicolaas Rose is een voorbeeld van de vaak voorkomende overstap van genie- of artillerieofficieren naar de architectuur. Misschien de bekendste in de eeuw voor hem was Balthasar Neumann en in de eeuw na hem Willem M. Dudok. Vooral de vergelijking met Dudok treft. Net als Dudok had Rose een grote technische kennis en kunde maar het kunstenaarschap was bepalender voor het zelfbeeld als architect. Maakte de functie van stadsarchitect in Hilversum het Dudok mogelijk om een coherent en eigentijds groot oeuvre te bouwen, hetzelfde gold voor Rose in Rotterdam. Beiden kwamen, om verschillende redenen, in Den Haag in grote problemen maar wisten hun reputatie te redden. Beiden raakten in de vergetelheid na hun dood. Maar de vergelijking moet niet te ver doorgevoerd worden. Dudok was vooral een norske eenling. Rose werd door vriend en vijand om zijn aangenaam karakter geroemd en probeerde architecten en ingenieurs als beroepsgroepen meer aanzien en invloed te geven.

In die opzet slaagde Rose grotendeels omdat hij midden negentiende eeuw de invloedrijkste architect en stedenbouwer was. Hij was stadsarchitect van Rotterdam en later de eerste echte rijksbouwmeester. Hij heeft veel gepubliceerd, lesgegeven, discussies gevoerd en voordrachten gehouden. Toch kan zijn leven en werk niet uitsluitend als een succesverhaal worden beschreven. Al in zijn eigen tijd waren een aantal van zijn ontwerpen en opvattingen omstreden. De toepassing van nieuwe materialen maar ook de complexiteit van de opgaven zorgden er soms voor dat aan de technische kant nogal eens wat mis ging. Veel van zijn plannen bleven papier, of er werd slechts een zwak compromis uitgevoerd. Van de uitgevoerde plannen werden vele later onherkenbaar aangepast, gebouwen werden gesloopt, zijn bijdrage aan de bouwgeschiedenis van oudere gebouwen werd tijdens latere restauraties weer verwijderd en veel van zijn werk werd niet gepubliceerd. In deze studie zijn veel van die projecten weer teruggevonden, geïdentificeerd en gedocumenteerd.

Nu het onderzoek naar de architectuur van de negentiende eeuw probeert verder te kijken dan het signaleren van voorboden voor de waarlijk moderne twintigste eeuw, lijkt Rose steeds belangrijker te worden. Dat bleek al in 1997 bij de publicatie van Auke van der Woud's, *Waarheid en karakter* en werd nog eens bevestigd door Coert Peter Krabbes dissertatie *Ambacht Kunst en Wetenschap, Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775 - 1880)* in hetzelfde jaar. Met het verschijnen van W.N. Rose 1801 - 1877 *Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*, de handelseditie van de dissertatie van Hetty Berends, is de situatie aanzienlijk complexer geworden. Ten eerste wil het boek nadrukkelijk de praktijk behandelen en verwijst het voor theorie, en iets minder expliciet voor methode en lespraktijk naar Van der Woud en Krabbe. Die baseren zich echter voornamelijk op gedrukte en openbare bronnen, terwijl Berens zich ook bezighoudt met het niet gepubliceerde archiefmateriaal. Dat maakt het nog spijtiger dat die geforceerde scheiding tussen theorie en praktijk wordt aangehouden. Ten tweede wordt duidelijk gesteld dat de architectuur van Rose in intentie wel technisch vernieuwend was, maar dat Rose in gewenste vormgeving nadrukkelijk in de traditie van het vak verankerd wilde blijven. Juist hier is het jammer dat alleen de planvorming en de afgedwongen bezuinigingen centraal staan. Wel weet Berens overtuigend aan te tonen dat